

डॉ. यशवंत मनोहर

वणाव्यात
हसलेली
फुले

वणव्यात हसलेली फुले

यशवंत मनोहर

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर-४४००२२

लिलू लिलू नाडाण

अन्तिम संस्करण

Varvyat Hasaleli Fule
Yashwant Manohar

वणव्यात हसलेली फुले:यशवंत मनोहर

*

प्रकाशक

नितीन धनराज हनवते, युगसाक्षी प्रकाशन
राहूल अपार्टमेंट, त्रिमूर्तीनगर, पिंग रोड,
नागपूर-४४००२२

मो.फोन: ९८२२२७००३२२

*

मुख्यपृष्ठ:भाऊ दांदडे,
पठाण लेआऊट, नागपूर-२२

*

प्रथमावृत्ती:५ जून २००६

◎ प्रा.डॉ.पुष्पलता यशवंत मनोहर

'लुम्बिनी', ४५, लोकसेवानगर,

नागपूर-४४००२२

फोन: (०७१२) २२३३७६५६

मो.: ९४२२२१०२३९६

*

संगणकीय अक्षरजुळवणी आणि

मुद्रणस्थळ

वैभव प्रिंटर्स, १७, कन्नमवार नगर,

वर्धा रोड, नागपूर-२५

फोन: २२९०४४५,

मो.: ९८२२२०३४७४

*

किंमत:रुपये ७५ फक्त

लेखकाचे मनोगत

१९६४-६५ सालापासून आजपर्यंत काही ललित लेख मी लिहिले. त्यातले काही 'महाकाव्यातील आपले नायक: शंबूक-कर्ण-एकलव्य', 'युगसाक्षी साहित्य', 'सातवा ऋतू अशूचा' आणि 'समाजपरिवर्तनाची दिशा' इत्यादी पुस्तकांमधून प्रकाशित झालेले आहेत. काही लेख आता 'वणव्यात हसलेली फुले' या पुस्तकातून प्रकाशित होत आहेत. हे लेख संकलित स्वरूपात वाचकांच्या हाती देताना मला आनंद होतो आहे.

या पुस्तकातील लेख तीन भागात विभागलेले आहेत. पहिल्या भागातील लेखांची प्रकृती वेगळी आहे. या भागात माझ्या आई-वडिलांसंबंधीचे लेख प्रथमच पुस्तकरूपाने प्रकाशित होत आहेत. या लेखनाला स्वकथनांचे स्वरूप आहे.

दुसऱ्या भागातील लेखही जबळपास याच कक्षेत मोडणारे आहेत. त्यातूनही माझ्या भावविश्वातील भावनांचे आक्रंदनच साकार झालेले आहे. या सर्व लेखांमधून एका अखंड वणव्याचे एक निर्दय वास्तव जसे दिसते तसे त्या वणव्याविरुद्ध विद्रोह पुकारून, त्याला हसत फुलणारी फुलांची जिद्दी दिसते. उपरोधाची आग न समजणाऱ्या, मराठीचे घड उच्चारही करता न येणाऱ्या पण लहानपणापासून संघात घडलेल्या एका दलित प्राध्यापकाने या लेखातील काही ओळी संदर्भ सोडून उचलून उगीचच त्याच्या स्वभावातले चिरंतन जहर ओकले होते.

तिसरा भाग मृत्यूलेखांचा आहे. त्यातील पहिला मृत्यूलेख 'कमल' हा आहे आणि मी तो मिलिद महाविद्यालयात बी.ए. च्या दुसऱ्या वर्षाला शिकत असताना लिहिलेला आहे. बाकीचे लेख मध्यल्या काळात मी लिहिले आहेत.

या भागातला गोविंदराव वंजारी यांच्यावरील लेख २२ ऑक्टोबर २००४ रोजी लिहिला आहे. या सर्वच लेखनात 'अडचणीवर मात करीत जिद्दीने जीवन निर्मिणे' हेच सूत्र आहे. 'वणव्यात हसलेली फुले' ही वाचकांना आवडतील हा विश्वास मला आहे.

अनुक्रमणिका

लेखकाचे मनोगत १. माझी माय (तरुण भारत : दिवाळी अंक, नागपूर, १९९५) २. माझे वडील (रामटेकच्या गडावरून : दिवाळी अंक, नागपूर, २००४) ३. घर (तरुण भारत : दिवाळी अंक, नागपूर, २००२) ४. तोड दुधानेही पोळले, मधानेही पोळले (ललित, दिवाळी अंक, पुणे, १९७९) ५. निसगचि देणे (तरुण भारत : दिवाळी अंक, नागपूर, २००५) ६. उन्हाळा (दै. लोकसत्ता : नागपूर, ७ मे, २००६) ७. सवय ८. मृत्यू ('समाजपरिवर्तनाची दिशा' मधून) ९. कमल (मिलिद महाविद्यालय, वार्षिक, १९६४) १०. प्रिय पृथ्वीराज बन्सोड (दै. लोकमत, नागपूर, २६-८-१९८९) ११. ग्रंथसखा हरिभाऊ (दै. लोकमत, नागपूर, ८ डिसेंबर, २००२) १२. मधुकरराव आकरे : प्राचार्यपणाची रोशणाई (२१ ऑक्टोबर, १९९१) १३. अण्णाजी उमाठे : एका शिक्षणसैनिकाचा अंत (दै. लोकमत) १४. गोविंदराव वंजारी : मरणोत्तर जीवनाचे निर्माण (कमलगांधा, कमला नेहरू महाविद्यालय, नागपूर. वार्षिक २००४-२००५)	तीन ५ १४ ३० ३७ ४५ ५० ५४ ५६ ५९ ६४ ६७ ७० ७४ ७६
--	--

माझी माय

अनेकांना आई असते, ममी किंवा ममा असते, मला मात्र आई वा ममी असे कोणीही नव्हते, मला फक्त माय होती. 'माय' नसेल तर आई वर्गे असून काय उपयोग असे वाटण्याचा एक काळ माझ्या आयुष्यात होता. शाळेत शिकायला जाऊ लागलो तेव्हा चांगल्या चांगल्या अशिक्षित घरातीलही मुले आपल्या मायला आई म्हणतात हे माझ्या लक्षात आले. पण आई हा पार परका शब्द आपल्या एकदम स्वतःच्या मायसाठी वापरावा ही गोष्ट मला तेव्हा कधीही पटली नाही.

प्रत्यक्ष मायला हाक मारताना मी लहानपणी आणि नंतरही 'मा' म्हणून हाक मारीत असे, इतरांपाशी तिच्यासंबंधी बोलताना 'माय' या शब्दाचा वापर करीत असे. पण माय हा शब्द फक्त शब्द नव्हता, आसवांमधून जीवनाची वाट चालणारी ही एक संस्कृती होती. फार पुढल्या काळात इतर लोकांजवळ बोलताना मी मायला आई म्हणून लागलो.

आईची पुढे काही नामांतरेही झाली. सहज झाली. त्यासाठी कोणाला काही खटपट करावी लागली नाही. तिचे आयुष्य पश्चिमेकडे कलू लागले. तिच्या नात-नातणींनी अंगणाचा पिंपळ फुलू लागला. माय हे तिचे नाव वापरणारे आम्ही सहा भाऊ आता अल्पसंख्येत जमा झालो होतो. यावेळेपासून तिचे 'आजी' म्हणून आयुष्य सुरु झाले. आम्ही हे नामांतर मान्य केले. तिच्यासंबंधी बोलताना आम्हीही तिला आता आजी म्हणू लागलो. मायच्या आयुष्याचा तिसरा प्रहर सुरु झाला. तिच्या ढोक्यावरील संपूर्ण केस उजेढाने फुलले. मायच्या तोडावरील सुरकुत्यांची गदींही सुंदर दिसू लागली. आजूबाजूचेही लोक तिला आता बुढी म्हणू लागले. आम्ही ही 'लोक'शाही मान्य केली. आम्हीही तिला बुढी म्हणू लागलो. मेली तेव्हा माय बुढीमाय झाली होती.

आई गोरीपान होती. सुंदर होती. खूप सडपातळ होती. अर्ध्या वयाची झाल्यानंतर विड्याच्या पिकल्या पानाच्या रंगाला तिचा रंग बहावेसे बाटले

असावे. तसे झाले आणि तो रंग तिचा झाला.

१९७३-७४ सालातली गोष्ट असेल. बाबा आढाव घरी आले होते. माझ्या आईसोबत खेड्यातल्या पद्धतीने ते बराच वेळ बोलले. त्यांचे निरीक्षण बोलता बोलता सुरु होते. ते म्हणाले, “यशवंत मातृमुखी आहे. कीर्तिवंत होणार.” आईसाठी कीर्तिवंत या शब्दाचा साध्या मराठीत त्यांनी अनुवाद केला. म्हणाले, ‘मोदठा होणार.’ मायच्या तोंडावरील सुरकुत्यांमधून कृतार्थता मोहोळली होती.

१९८४-८५ मधली गोष्ट असेल. एका मोठ्या सणकी आजाराने क्षमा करून मला सोडून विले होते. पु.ल. आणि सुनीताबाई दोघेही घरी आले होते. भाईनी आणलेले चिकू-सफरचंद पोटात स्थानापन्न होत होती. माझ्या मनावरची ओङ्गी उतरवत भाई हसवत होते. माय दुसऱ्या खोलीत होती. भाई आणि सुनीताताई त्या पिकल्या पानाजवळ गेले. मायच्या पायाला हात लावून दोघांनीही नमस्कार केला. “महाराष्ट्रतले मोदठे लेखक.” मी म्हटले. शिकली नव्हती पण मायला थोडेबहुत कळले होते. तिने आशीर्वादादाखल खेड्यातली माणसे करतात तसा हात केला. “आई, मी फार मोठा लेखक आहे. पण तुझ्या लेकाएवढा मोठा नाही.” भाई म्हणाले. त्यांनी मायसाठी लेक शब्द वापरला होता. मायचे काळीज सुपाएवढे झाले. भाईनी मायला जिंकले होते. तिला कृतार्थ वाटले होते. “नोकरी लागल्यावरही पुस्तकं कायले वाचत राह्याते? घरी अडचणी असताना पुस्तकं कायले इकत घेते? नोकरी लागल्यावरई सारका अव्यास कायचा करते?” या तिला पडलेल्या प्रश्नांची काही प्रमाणात तरी तिला उत्तरे मिळाली होती. पण भाईच्या त्या वाक्याने माझी पंचाईत झाली होती. भाईच्या मोठ्या मनातून आलेल्या त्या वाक्यापुढे नतमस्तक होण्यासाठी काही आसवांनी घाईनेच ढोळ्यात धाव घेतली होती. आयुष्यभर उपसलेल्या कष्टांना खिजवीत मायच्याही तोंडावरचे सुरकुत्यांचे जाळे यावेळी अपूर्व समाधानाने हसले होते.

काटोल तालुक्यातील येरला हे खेडे हेच मायचे माहेर. हेच तिचे सासर. माय डोमनाग तायडेची मुलगी. तिच्या मायचे नाव सोना. सोनाबाई! विश्रामनाग मनोहरांच्या घरापासून तिसरे घर डोमनागाचे. डोमनागाची मैना. ही सुंदर मुलगी विश्राम मनोहरांना राजाराम या आपल्या मुलासाठी योग्य वाटली आणि विश्राम मनोहरांनी डोमनागांना प्रथेप्रमाणे देज दिले. लग्न पक्के केले. लग्नानंतर मैनाबाई तायडे आता मैनाबाई मनोहर झाली. ही गोष्ट अंदाजे १९२० च्या सुमारास घडली असावी.

मायचे माहेर गरीब. सासरही गरीबच. या कुटुंबाच्या आयुष्यांवर कष्टांची झडच लागली होती. विश्रामनाग काटोलजवळच्या पारडासिंगा रेल्वेचीकीवर चौकीदार होते. एकशेसाठ रूपयांचे नऊ एकर वावर त्यांनी मुलाला घेऊन दिले. ६० वर्षांव्यात हसलेली फुले

मायचे सासर आता शेती करू लागले पण त्याशिवायही या कुटुंबाला खूप कष्ट उपसावे लागत.

मायला नऊ मुळे झाली. पहिल्या दोन मुलांच्यानंतर एकुलती एक मुलगी तिला झाली आणि लहानपणीच मरूनही गेली. दोन मुलेही लहान असतानाच गेली.

मी मायचा शेवटचा मुलगा. २६ मार्च १९४३ साली माझा जन्म झाला. हा दुसऱ्या विश्वयुद्धाचा काळ. या आणि नंतरच्या काळात गरिबीने मायचा संसार होरपळून निघाला. कष्टांनी या कुटुंबापासून जितके घेतले तितके परत मात्र केले नाही. मोठे भाऊ पहाटेपासून रानात मोह वेचायला जात. ते मोह बाळवून, भाजून कुलथीसोबत वा हरवऱ्यासोबत पोटात ढकलले जात. मोहाचा घाटा केला जाई. पानोळ्या केल्या जात. गुरे चारायला जाणारे भाऊ अंबाढीची भाजी ओरबाढून आणत. ती शिजवून तिच्या भाकरी केल्या जात. रानात विवे तोडून खात. वावरोवावरी भुईमुगाच्या शेंगा उखारत. घरी आणत. तुरीच्या पुगऱ्यावर, तुरीच्या भरड्यावर दिवस लोटले जात. मोठ्या कोहळ्याच्या चिऱ्या करून शिजविल्या जात. त्याच नुसत्या खाल्या लागत. तरोट्याची भाजी शिजवून नुसतीच खावी लागे. मायने या काळात अनेकदा पाणी पिऊन भूक मारली आहे. कष्ट तरी किती करायचे? पैसा नव्हता. ज्वारी मिळत नव्हती. एखादा रूपया घेऊन आम्ही भाऊ आजूबाजूच्या गावात रेशनच्या दुकानातून मिळणाऱ्या लाल ज्वारीसाठी वणवण भटकलो आहोत. अशा काळात आपल्या मायने आणि आपल्या बापाने आपल्याला कसे जगवले असेल? हा विचारही डोक्यात आला तरी जीव अस्वस्थ न्होतो.

माझ्या जन्माच्या आधीपासूनही या मंडळींनी अनेक वर्षे कौले केली. कौले करणे, ती भट्टीत पकवणे आणि विकणे असा तो उद्योग होता. आदल्या दिवशी सायंकाळी माती तुळवून तयार करून ठेवावी लागे. रात्रभर ती मुरत राही. दुसऱ्या दिवशी पहाटेपासून बाप पाट्या काढी. आणि आई मोगरावर त्या थालत असे. हे काम उन्हाळ्यात चाले. दुपारी एक-दीड वाजेपर्यंत. गावापासून थोड्या अंतरावर जांब नदी आहे. दक्षिणेला. नदीच्या पलीकडच्या काठावरील वावरात आंब्याचे मोठे झाड. त्या झाडाखाली हे काम चाले. या झाडाला माझ्यासाठी पाळणा बांधलेला असे. कौले थालणाऱ्या मायच्या हाती पाळण्याची लांब दोरी असे. पाळण्यातून रुद्धणे सांडू लागले की माय झोका देई. काम करी. माझे बालपण असे शिवारातल्या पाळण्याने गोंजारले. मायने तेव्हा छोट्या बाळाला झोका दिला. पण आयुष्यभर तिने माझ्या कळत नकळत माझ्या तगमगल्या मनाला झोके दिले. माय आता नाही, पण अजूनही तिने दिलेले झोके मनाच्या

जखुमांना पुरत आहेत.

माझे शाळेत नाब घातले, पहिलीत, पण शाळेत जाण्याची पद्धती मला बिलकूल मान्य नसावी, बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुलांना शिकवा असे सांगितले. ते बापाने ऐकले होते, बेदम मार मारत बाप मला शाळेत पोचवी, माय मध्ये पडे, समजावी, संध्याकाळी मार खाल्लेले अंग कुरवाळी. 'आपल्या घरी कोणीही शिकलं नाही, फक्त केशा शिकते, शाळेत गेल्यानं सायब होते, जात जा मा शाळेत.' असे ती समजावी, मायनं मला असे खूप समजावले, पण मारले कधीही नाही, मोठे भाऊ कधी मारत तेव्हाही ती माझी बाजू घेई. मला संरक्षण देई, त्यांच्यावर कातावे.

पाचव्या वर्गापासून आठवीपर्यंतचे शिक्षण मी काटोलला पायी जाऊन केले, येरल्यापासून काटोल तीन कोस होते, जाण्यायेण्याचे सहा कोस, आगगाढी होती पण पैसे नसल्याने ती माझ्या उपयोगाची नव्हती, या काळात दररोज सकाळी उटून माय चून-भाकर करून देत असे, नववी-दहावीत शिकताना मी काटोलला दोन रूपये महिन्याची खोली केली होती, परीक्षेच्या वेळी माय माझ्याजवळ राही, स्वयंपाक करण्यात वेळ जाऊ नये, मी खूप अभ्यास करावा यासाठी तिने हे केले, मी सारखा पास होत होतो, वर्गात पहिला-दुसरा येत होतो, तिच्या कष्टांची फुले होण्याचा ती अनुभव घेत होती, या गरीब मायचा हा अनुभव आजवर मी संदेशासारखा किंवा एखाद्या मोठ्या पारितोषिकासारखा जपला आहे.

दहावी पास झालो, मायबापांच्या दृथिने माझे शिक्षण आता फार झाले होते, मी आता नोकरी करायला हवी होती, पण शाळेत जाण्याचा कंटाळा असल्यामुळे अंग सुजेपर्यंत मार खाणाऱ्या मनात आता शिक्षणाची भूक जागली होती, बाबासाहेबांनी औरंगाबाद येथे स्थापन केलेल्या मिलिंद महाविद्यालयात जाण्याचा मी निश्चय केला होता, सर्वांचाच या माझ्या निश्चयाला विरोध होता, मी नागपूरही पाहिले नव्हते, आणि औरंगाबाद हे तर माझ्यासकट घरातल्या सर्वांसाठी पार परदेश होते, घर सुन्न झाले, मायचे ढोळे भिजू लागले, पोराचे काय होईल, याचे तिथे कोण आहे? वातावरण चिंतेने जळू लागले होते, मायच्या ढोळ्यातील आसवांनी मी गलबलून गेलो होतो, मलाही रडावेसे वाटे, पण आपली आसवे म्हणजे आपला पराभव ही बाब माझ्या लक्षात आली होती, पण रद्दूही आवरत नव्हते, तेव्हापासून रडण्याची एक नवी पद्धती मला गवसली, मनात रडायचे, त्याचा पत्ता कोणाला लागू यायचा नाही, आसवे दिसू यायची नाही, काळजाने रडावे, तेव्हापासून ओठावर, चेहऱ्यावर हसणे फुलवीत मी आत रडत राहतो, ढोळ्यात आसू न आणता, पापण्या भिजू न देता, ओठ धरथरू न देता आणि काळीज कुरतडणारी पाखरे चेहऱ्यावर उतरू न देता मी रडत राहतो, औरंगाबादेला

जाण्याच्या वेळी मायसाठी पहिल्यांदा असा रडलो. आणि उपयुक्त वा सोयीची म्हणून तीच पढती मी पुढे चालू ठेवली. आता अशा प्रत्येकच रडण्याला रडणाऱ्या मायचा असा संदर्भ असतो. हा संदर्भ मला व्याकुळतेच्या खोल डोहात अधिकच बुडवतो. या संदर्भाचाही तो संदर्भ असा आहे.

सदुसष्ठ साली मी पैठणला प्राध्यापक झालो. बुदाबुढी पैठणला आली होती. एकोणसत्तर साली नागपुरला आलो आणि इथे स्थायिकच झालो. इथेही बुदाबुढी येत असत. प्राध्यापकाचे घर त्यांना यावेळी प्रथमच पाह्यला मिळाले होते. त्यात राह्यला मिळत होते. भूतकाळातील त्यांच्या दैन्याला हेही मोठे वैभव वाटे. खुर्च्या, सोफा, पंखा, पलंग, गॅस अशा सर्वच गोष्टी ते प्रथमच पाहात होते. कीतुकाने गदगदून जात होते. बुढीला खिजवण्याची हुक्की बुढ्याला येई आणि मग ती ठेवणीतली हकिकत रंगबून सांगितली जाई.

अगदी पहिल्या किंवा दुसऱ्या मुलाच्या पाठीवर मायला मुलगी झाली होती. ती लहानपणीच मेली. आपल्याला मुलगी बहावी हा छंदच तिच्या मनाने पुढे घेतला पण पुढे सगळी मुलेच तिला झाली. कुटुंब मोठे होते. मुले बाहेरच्या कामाची. सर्व कुटुंबाचे तिलाच करावे लागे. तेव्हा मुलीची मदत होईल ही तिची अपेक्षा. पण त्याहीपेक्षा मुलीची मायाच वेगळी असते. आणि या वेगळ्या मायेची तहान तिला लागली होती. मी झालो त्यावेळी मुलगीच होईल असे तिला वाटत होते. पण याहीवेळी तिचा अपेक्षाभंग झाला आणि ती खूपच नाराज झाली. 'पोरग' होय असे सीता सुईणीने म्हटले आणि तिचे स्वप्न धुळीस मिळाले. खेळ्यात बाळंतीणीसाठी न्हाणी करीत. त्या न्हाणीत त्या नुकत्याच जन्माला आलेल्या मुलाला टाकून या असे ती रागाच्या भरात म्हणाली. त्याला ती पाजीत नसे. जवळ घेत नसे. हिडीसफिडीस करी. मुलगी न झाल्यामुळे मायने हा असहकार पुकारला होता. तिच्यातील मातृत्याच्या मायेने असा संप पुकारला होता. नवजात बालकाला या सर्व गोष्टीमागील कारण कळण्याची सोय नव्हती. दुनियेत प्रवेशताच त्याला असा विपरीत अनुभव येत होता. आपले स्वागत हे असे का होत आहे हेही त्याला कळेना. त्याला कदाचित हा परिपाठीचा भाग वाटला असणेही शक्य आहे. पण हे मूल आक्रंदन करीत राही. दुनियेत आल्या आल्या त्याच्या वाट्याला हे निषेधाचे फलक आले होते. पण या निषेधातही ते जगत होते. आल्या परिस्थितीवर मात करीत वाढत होते. अशाच नकारांना तोंड देत पुढे तुला जगायचे आहे हेच कदाचित मायला माझ्या मनावर ठसवायचे असेल. 'डिमेटर' माहीत नसतानाही मायने माझ्यासाठी डिमेटरची भूमिका वठविली असेच मला आता वाटते. म्हणूनच आता आगीतून जातानाही मी जळत नाही. उजळत जातो.

मायचा असहकार तिथेच थांबला नाही. सुईणीने पाहिले की ही माउली लेकराले पाजत नाही. लडते तसंच लळू देते. 'न्हाणीतच फेकते, किल्पात करते. हे लेकरु मरावं असं या माउलीले वाढते. तेव्हा तिने या स्थितीचा फायदा घेण्याचे ठरवले. वांझोट्या बाईला या बाळाची नाळ दिली तर हे मूळ मरते आणि वांझ बाईची कूस उजवते. ही खेडयातली समजूत. त्या समजुतीनुसार सुईणीने या बाळाची नाळ लांबवली. हे माझ्या बापाला कळले. आणि बुढा तापला. ठेंगडं घेऊन सुईणीच्या घरावर चालून गेला. कडाक्याचे भांडण केले आणि नाळ घेऊन घरी आला. अशी ही हकिकत. 'तू मारणार होतीस ते लेकरु माझ्यामुळे वाचले. त्यामुळे तू इथे येऊन सुखात राहते. तेव्हा तं तू त्याले माराले निंद्याली होती.' असे मायला बडील चिडवीत, खिजवीत असत. पण त्यामागे कौतुकाचा, आनंदाचा भाग होता. बडील ही हकिकत सांगत आणि मायही हसत राही. बडीलही हसत राहात. लेकाचे कौतुक त्यात गर्भित असायचे.

तिच्या मनाचे वास्तव लक्षात घेता तिला लागलेली मुळीची तहान रास्तच होती. पण चार-आठ दिवसच चाललेली तिची नाराजी ओसरून गेली. तिने बाट्याला आलेले वास्तव मनःपूर्वक मान्य केले. इतर कोणाहीपेक्षा मग माझ्यावरच तिच्या मायेचे आभाळ बरसत राहिले. माझ्यासाठीच तिच्या ढोळ्यात पुढे जास्तीत जास्त वेळा आसवे जमली. माझ्यासाठी तिचा गळा जास्तीत जास्त वेळा भरभरून आला. कुणापेक्षाही मग माझ्यासाठीच तिचे मन व्याकूळ झाले.

पाचव्या-सहाव्या वर्गात शिकत असताना मी काटोलला जाणे येणे करी. गरीबी. त्यामुळे पायात चपला नाहीत. एकच शर्ट, एकच प्यांट, पेन नाही. पुस्तक नाही. असे होते. त्यामुळे सुटीच्या दिवशी मी निंदायला, उडदा-मुँगाच्या किंवा भुईमुँगाच्या शेंगा तोडायला जात असे. काही आठ-चार आणे मिळत असतील पण हे पैसे मला हवे असत. या कमाईवर मी त्यावेळी प्रसिद्ध असलेला बारा आण्याचा अशोक पेन घेतला होता. कॅमलचा कलरबॉक्स घेतला होता. वगर वगर, तर मी निंदायला जाऊ नये असे मायला वाटे सोमवारपासून शनिवारपर्यंत काटोलला पायी येणजाण करून परत सुटीच्या दिवशी मी कामाला जाण्यामुळे माझा अभ्यास बुडेल असे तिला वाटे. बापाला तिने ते सांगितले आणि माझे निंदायला वगरे जाणे बंद केले.

दहावीनंतर मी औरंगाबादेच्या मिलिंद महाविद्यालयात गेलो. उन्हाळ्याच्या सुट्यातच मी गावाला येत असे. त्यामुळे मायला माझी मोठी चिंता वाटे. सणावाराला घरी काही गोडधोड केले तर ती खात नसे. ताट पुढे आले की ढोळे वाहू लागत. लेकरु तिथं काय करत असेल. काय खात असेल? असे ती पुटपुट राही आणि आसवांना वाट करून देत राही.

घरी काही विपरीत घडले, काही दुःखद घडले तर मला कळवले जात नसे. 'त्याले काही लेहून पाठू नोका, त्याचं मन अव्यासात लागनार नाही, आपलं काईई होवो, त्याले सांगू नोका.' असे तिचे भावांना सांगणे असे, आईचे अडाणी मन माझी वाट कुठे अहू नये यासाठी असे धडपडत होते, तिच्यापरीने माझ्या बाटेतील काटेगोटे दूर करीत होते.

आई मोठी मायाळू होती, कनवाळू होती, आल्यागेल्याला दोन घास खाऊ घालण्यात तिला कृतार्थता वाटे, ती आता वयानेही बुढी झाली होती, नातू-नातणी तिने पाहिल्या, त्यांची मुले अंगाळ्याच्यांवर खेळवली, तिच्या आयुष्याचे झाड असे एखाद्या बडासारखे विस्तारले होते, तिचे जगणे सफल झाले होते, माझ्या लहानपणी ती मला येसोता म्हणे, रागावली की 'डिंगरा' म्हणे, डिंगर या शब्दातले माधुर्य मला पुढे कळले, पण आता हा तिचा डिंगर तिचा साहेब झाला होता, घरी मोठी माणसे येत, माझे भाषण आकाशवाणीवर आले की मुले तिला ऐकवत, दूरदर्शनवर काही आले की दाखवत, पेपरात फोटो आला, लेखा आला की तिला दाखवत, माझ्या छोट्या-मोठ्या मानसन्मानाबद्दल ती ऐके, पाही आणि तिला फार आनंद वाटे, माझ्या अडाणी मायला, खेड्यात दैन्यासोबत जगलेल्या या गरीब मायला हे सर्वच नवीन होते, त्र्यंबि, सरदेशमुख, नारायण सुर्वे, बाबुराव बागूल, लक्ष्मण माने, मे.पुं. रेगे, गंगाधर गाडगीळ, पु.ल. देशपांडे, भालचंद्र फडके, यू.म.पठाण अशी बडीबडी, नामवंत मंडळी घरी आलेली तिने पाहिली, तिला साहित्य कळत नव्हते पण आपल्या साहेबाची मोठ्या लोकांमध्ये उठवस आहे हे तिच्या लक्षात येई, तिच्या आयुष्याचे सोने झाले असे तिला वाटे, कृतार्थतिचे आणि समाधानाचे चांदणेच चांदणे तिच्या तोडावरील सुरक्ष्यांमधून ओसंडत असे, आयुष्यात उपसलेल्या कष्टांना, आयुष्यात पडलेल्या उपासा-तापासांना आणि दैन्य-दारिद्र्याच्या क्रीयाला हसण्याची महाशक्ती तिला आता प्राप्त झाली होती, मायच्या आसवांचा विजय झाला होता, तिची गरिबी जिंकली होती, हे मनोबल तिला बाबासाहेबांच्या उजेडाने दिले होते, १९५६ साली घरातील देव टोपल्यात भरून नदीत फेकून द्यायला बापाबरोबर तीही गेली होती, मोठ्या महादेवाच्या पाच यात्रा करण्याची प्रतिझ्ञा केलेल्या बापाच्या १९५६ पर्यंत तीनच यात्रा झाल्या होत्या, पुढल्या दोन यात्रांना तिने बापाला जाऊ दिले नाही, मोठ्या भावांनी आमच्याच अंगणात पंचशीलाचा झेंडा लावला होता, रोज सायंकाळी तिथे पंचशील घेतले जाई, बस्तीतील सर्व लोक जमवले जात, जयंती साजरी करण्यात तिच्या शंकरराव, संतोषराव या मुलांचा प्रमुख वाटा होता, भाषणे होत, प्रभातफेज्या निघत, हे ती पाहात होती, हा बदल ती टिपत होती, मोठ्या महादेवाच्या तीन यात्रांवर बापाला थांबवणाऱ्या या मायच्या मला अभिमान वाटतो, १९५६ नंतर मुलांसोबत, बापासोबत

तिनेही पूजा करण्याची प्रथा बंद केली. तेव्हापासून घरात हिंदूंचे सण झाले नाहीत. ५६ पूर्वी आंघोळीनंतर अंगणात उभे राहून बाप आणि आई सूर्याकडे तोड करून, हात जोडून नमस्कार करीत. पुढे तेही बंद झाले. पण ही मंडळी अशी सूर्यपूजक होती. शामनाग, डोगनाग अशी नावे त्यांच्या पूर्वजांची होती. हा गुंतवळा पुढेपुढे माझ्या लक्षात येऊ लागला आणि या गुंतवळ्याने मला नेहमीच अंतर्मुख केले.

जीव धोक्यात घालून गावाची होळी बंद करण्यासाठी आंदोलन करणाऱ्या केशवरावासारख्या मुलाला तिने जन्म दिला याबद्दल मला आईचा अभिमान वाटतो. १९५६ नंतरही मोहोल्ल्यातील काही मंडळी गुरे ओढीत. मेलेत्या गुरांचे मास खात म्हणून त्यांना वाळीत टाकण्याचे, त्यांच्यावर बहिष्कार पुकारून त्यांना बठणीवर आणण्याचे कार्य करणारी शंकरराव, संतोषराव, सदाशिवराव अशी मुले ती जन्माला घालू शकली याबद्दल मला आईचा मोठा अभिमान वाटतो. गावात पहिल्यांदा बाबासाहेबांची जयंती सुरु करणारी, अंगणात पंचशील झेंडा लावणारी, पहिल्यांदा घरी जनता-पत्र सुरु करणारी मुले जन्माला घालणाऱ्या या अडाणी आईचा मला खरोखर गर्व वाटतो. 'देव नाही' ही बाजू वादविवादात ताकतीने मांडणाऱ्या आणि जिंकणाऱ्या सदाशिव, केशव या नास्तिक मुलांना जन्म देणाऱ्या या आईचा मी कृतज्ञ आहे. कारण या वातावरणात माझ्या भाव-संवेदनांचे, आचाराविचाराचे विद्रोही संविधान शिल्पित होत होते. हे अंगार जन्माला घालणाऱ्या आईच्या सर्जनशील अश्रूचा मला गर्व वाटतो.

१९८२ साली बडील गेले. त्यावेळी मायच्या हतबल आसवांचे जीवघेणे रूपही मी पाहिले. मायला असे रडताना मी कधीच पाहिले नव्हते. तिला कोणाच्या दाढळ्यात जाऊ न देणारा, कोणाच्याही वावरा-शेतात ऐन गरिबीतही कामाला जाऊ न देणारा, स्वतः कष्टचे ढोंगर उपसणारा, दुःखे झेलणारा, तिला फुलांसारखे ठेवणारा, तिच्या सुखादुःखात तिच्या पाठीशी सतत उभा असलेला पहाड आता गेला होता. येरल्यावरून माणूस आला. आम्ही सर्वच तातडीने गावाला गेलो. मायने मला पाहिले. आम्हाला पाहिले आणि आईचे आभाळ पार फाटून गेले. मी शाळेत जावे म्हणून मला गुराप्रमाणे मारणारा, चादरीत गाठोडे बांधून शाळेत नेऊन टाकणारा, मी मरु नये म्हणून सुईणीच्या घरून भांडून नाळ आणणारा, नातेवाईकांकडून पायली पायली पीठ मागून आणून सांजी भागवणारा, किडूक-मिडूक विकून औरंगाबादेला मला १५-२० रुपये पाठविणारा, तिच्या या लेकराने शिकावे म्हणून आयुष्यभर उभा जळत राहिलेला तिचा जीवनसाथी तिला अंतरला होता. तिच्या भाषेत हे सर्व माय सांगत होती. मला पाहताच तिचा आकांत पेटला होता आणि डोळ्यात आसवे येऊ न देता आतल्या आत मी धुवांधार काळजाने रडत होतो. तिच्या आसवांना माझे न दिसणाऱ्या आसवांचे

रडणे दिसत होते. ती माझी माय होती. माझी रडण्याची पद्धती तिला माहीत होती. मला एक मोठा आजार झाला असताना मी वाचावा म्हणून 'मी मरू मेली, माहा आयुकश्य माह्य पोराले मिळो' म्हणणारी माझी माय माझ्या आसवांशिवाय आणि आवाजाशिवाय सुरु असलेल्या हंघरडण्याने सावरली होती. तिची शहाणी आसवे शांत झाली होती. घाबरून शांत झाली होती.

८६-८७ सालची गोष्ट असेल. ती नातीच्या लग्नासाठी गावाला गेली. काही कांडण्याचे काम केले. कमरेचे हाड डिस्लोकेट झाले. ती अंथरुणाला खिळली. हलता येईना. बुढीला वाटले आता आपण मरतो. तिने सर्वांना शेवटच्या भेटीला बोलवा असे सांगितले. झाले. आईला खाली टाकल्याचा निरोप आला. आम्ही सर्वच येरल्याला गेलो. तिने आम्हाला पाह्यालं आणि रडायला लागली. हे कशामुळे झाले ते मी आजूबाजूला विचारले. प्रकार माझ्या लक्षात आला. मी निश्चिन्त झालो होतो. आईला म्हटले 'नागपुरा चाल', 'धडीवरच मरतो', 'इथंच माहा परान गेला पाहिजे' असे ती कणहृत म्हणाली. आपण मरतोच हा निर्णय तिने ठाम करून टाकला होता. खेड्यातील मंडळींनी खाली टाकल्यावर आजान्याला मरणे भागच होते. मी मनात हसत होतो. ती 'नाही बापा, नाही बापा' करत होती. मी तिला नागपुरात जाऊ म्हणत होतो. जबरदस्तीने बुढीला ऑम्बेसेडरच्या मागल्या सिटवर टाकले. गाढी सुरु झाली. नागपुरात आलो. डॉक्टरांना घरीच बोलावले. ओषधपाणी झाले. बेलाढोनाची मोठी पट्टी डॉक्टरांनी लावली. 'दोन दिवसात आजीबाई चालायला लागेल', डॉक्टर म्हणाले. तसेच झाले. दोन-तीन दिवसांनी आई अंगणात फिरत होती. त्यानंतर आई किमान पाच वर्षे जगली.

आई मग माझ्याकडे च होती. वय झाले होते. थकली होती. तिला यावेळी आजाराने जरा जबरदस्त घेरले. कष्टांनी, काळज्यांनी शरीर जर्जर झाले होते. मेडिकलमध्ये तिला भरती केले. तिचा सर्व परिवार जमा झाला. सर्वांशी ती बोलली. सर्व लहान-मोठ्यांना तिने डोळा भरून पाहून घेतले. तिची प्राणज्योत मालबली. मी पहिल्यांदाच असा पोरका झालो.

आसवांच्या गर्दीतून माझ्या शिक्षणाची बाट काढणारी, माझ्या रडणाऱ्या काळजाचे अश्रू आपल्या डोळ्यात वागवणारी, न्हाणीत फेकून या असे म्हणणारी पण पुढे माझे थोडेही दुखले खुपले तर उन्मळून जाणारी माझी आई, माझ्या भरती-ओहोटीवर, आतल्या आत बहरणाऱ्या आणि कधी कोमेजणाऱ्या माझ्या भावविश्वावर घारीप्रमाणे लक्ष ठेवून असलेली माझी आई मरण पावली होती. माझ्या सवयीप्रमाणे याहीवेळी माझ्या डोळ्यात आसवे नव्हती. पण डोळ्यांसकट मीच यावेळी आसवांच्या डोहात बुदून कासावीस झालो होतो.

◆◆◆

माझे वडील

जन्माला आलो त्या खेड्यातच मी गाडला गेलो असतो. त्या खेड्याच्या सरणातच माझाही जन्म मुकाट जळून गेला असता. खेड्यातल्या गरिबीने, अझानाने आणि भयंकर स्वप्नशून्यतेने मला पूर्णपणे खाऊन टाकले असते. तिथल्या अधाशी अंधाराच्या पोटात माझा जन्म पार गडप होऊन गेला असता. पण असे झाले नाही. मी छोटासा न वाकणारा उजेड झालो. अंधार चिरणारे शस्त्र झालो. मी जगण्याची एक जिहो गोष्ट झालो आणि या गोष्टीचे शिल्पकार आहेत माझे वडील! माझ्या वडिलांचे नाव आहे राजाराम मनोहर! राजाराम मनोहर नावाचा छिन्नी-हातोडा लाभला नसता तर माझ्या नावाचा एक निर्गुण-निराकार दगड आपल्या दगडपणाला निरोप देऊच शकला नसता. म्हणूनच या छिन्नी-हातोड्यासंबंधीच्या कृतज्ञतेने माझे मन कायमच ओथंबलेले असते.

माझ्या वडिलांसंबंधी विचार करताना त्यांच्या आजोवांपासूनचीच माहिती मला प्राप्त झाली. बापूना मनोहर यांचा मुलगा विश्राम मनोहर. विश्राम मनोहरांना गणपतराव आणि पांढूजी हे दोन भाऊ! विश्राम मनोहरांच्या पत्नीचे नाव पिखोलीबाई! विश्राम आणि पिखोलीबाई यांना चार अपत्ये झाली. राजाराम, माधव, महादेव ही तीन मुले आणि चिंधाबाई ही मुलगी!

'मनोहर' हे वडिलांचे आडनाव! हे आडनाव त्यांच्या कितीतरी पिढ्यांपासून चालत आले असावे. हे सुंदर आडनाव असे आपोआपच माझ्या वडिलांना आणि नंतर मला मिळाले. आम्ही मुळचे नागवंशाचे मनोहर लोक आहोत असे कधीकधी मी गौरवाने म्हणतो.

माझ्या वडिलांचे वडील विश्राम मनोहर हे अत्यंत करारी आणि रुबाबदार गृहस्थ होते. ते रेल्वेत चौकीदार होते. काही काळ ते नागपुरला जरिपटका चौकीवर चौकीदार होते. पुढे ते काटोलजवळच्या पारडसिंगा गेटवर निवृत्तीपूर्वी बरीच वर्षे राहिले.

माझ्या वडिलांचा जन्म कोणत्या तारखेला, कोणत्या महिन्यात आणि कोणत्या वर्षी झाला हे सांगता येणे कठीण आहे. त्यांचे जन्मवर्षसुद्धा अंदाजानेच गृहीत घरावे लागते. माझ्या वडिलांना एकूण आठ मुले झाली. त्यातील पहिला मुलगा पुढलिक आणि त्याच्यानंतर जन्माला आलेली मुलगी शांता हे दोघेही १९२८-२९ साली प्लेगमुळे मरण पावले. माझ्या वडिलांचा तिसरा मुलगा शंकरराव! यांचा जन्म १९२२ सालचा! या सर्व गोष्टींचा अंदाज बांधला तर १९०२ वा ३ सालचा माझ्या वडिलांचा जन्म असावा असे मानता येते.

माझ्या वडिलांचा मृत्यू पाच डिसेंबर १९८२ साली झाला. त्यांचा जन्म मात्र येरला या खेड्यातच झाला आणि त्यांचा मृत्यूही येरल्यातच झाला. येरला हे खेडेगाव नागपूर जिल्ह्यातल्या काटोल तालुक्यात आहे. काटोलकडून दिल्लीकडे जाणाऱ्या मध्यरेल्वेच्या मार्गावर येरला हे गाव आहे. काटोलनंतर कलंभा स्टेशन लागते. या स्टेशनला लागूनच दक्षिणेला येरला हे गाव आहे. कलंभा स्टेशनपासून कलंभा हे गाव खूप दूर आहे. आमचे गाव मात्र स्टेशनला लागूनच आहे. काटोल ते येरला हे अंतर तीन कोसांचे आहे.

येरला या खेड्याला रेल्वेमुळे खूप महत्त्व होते. येरल्यातील लोकांचे दूरदूरच्या गावांमधील नातेवाईक या ना त्या निमित्ताने येरल्यात आगगाढी पाहाला येत. आमच्या घराजवळून रेल्वेलाईन जाते. इथे छोटेसे फाटकही आहे. या फाटकावर एक छोटीशी चौकीही आहे. रात्रंदिवस इथे चौकीदार असतो. परगाबचे लोक आगगाढी पाहण्यासाठी या चौकीवर येऊन बसतात. इथेच गप्पा झडतात. पान, सुपारी, तंबाखू, बिडवा, चिलमी असे सर्व प्रकार या चौकीवर चालतात. गावाला लागूनच दक्षिणेला जांब नदी आहे. गावाला लागूनच पूर्वेला ही रेल्वेलाईन आहे आणि गावाला लागूनच उत्तरेला कलंभा रेल्वेस्टेशन आहे. इथे अनेक वर्षे फार मोठा संव्याचा बाजार भरत असे. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे बाहणाऱ्या जांब नदीवर रेल्वेचा मोठा पूल आहे. या सर्वच गोष्टींनी येरला या छोट्या गावाला अत्यंत रेखीव असे व्यक्तिमत्त्व प्राप्त झाले होते.

या गावात रेल्वेलाईनला लागून शाळा आहे आणि शाळेच्या भिंतीला लागूनच आमचे घर आहे. या घरापासून तिसरे घर ढोमाजी तायडे यांचे होते. ढोमार्जीच्या मैना या देखाण्या मुलीशी राजाराम मनोहर यांचे लग्न झाले. राजाराम मनोहर यांनी लहानपणी गावातील गुरे चारण्याचे काम अनेक वर्षे केले. वडिलांनी नंतर रेल्वेत 'गँगमन' म्हणून नोकरी पत्करली. तेव्हापासून पुढे काही वर्षे गुरे चारण्याचे काम शंकर, संतोष आणि सदाशिव या माझ्या भावांनी केले. पुढे आजोबांनी बापाला नऊ एकर बाबर घेऊन दिले. त्यांनी रेल्वेची नोकरी मग सोडून दिली आणि ते पुढे जवळजवळ आयुष्यभर पूर्णविळ शेतकरीच राहिले.

शिवाय बडील त्यांच्या उमेदीच्या काळात प्रख्यात ढोलकीवादक होते. या टापूतील अनेक गावांमध्ये झालेल्या तमाशांमध्ये आणि दंडारीमध्ये त्यांची ढोलकी वाजली. तिने बडिलांना मोठा नावलौकिक मिळवून दिला. दरवर्षी चार-चार, पाच-पाच महिने त्यांचा तमाशाचा फड मुळुखगिरीवर जात असे. त्या काळात त्यांच्या तमाशाच्या फडात अनेक नर्तकही नाचले आणि पारधीन नर्तकीही नाचल्या. बडिलांना अनेक लावण्या आणि पोवाडे पाठ होते. पण त्यांच्या ढोलकीवादनाचा वारसा पुढे माझे भाऊ रामाजी मनोहर आणि रामाजीचा नातू अजिंक्य याच्यापर्यंत डिरपत आलेला आहे असे दिसते.

एकोणिसशे छप्पन सालापर्यंत अस्पृश्य लोक हिंदू महणूनच गणले जात असत. छप्पनपासून यातली बहुतांश मंडळी बौद्ध झाली. बौद्ध होण्यापूर्वी या प्रत्येकाच्याच घरात हिंदूचे रितीरिवाजच प्रचलित होते. त्या प्रथेचा भाग महणून आमच्याही घरात तेव्हा वारकरी पंथ होता. माझ्या बडिलांना भजनाचाही नाद होता. त्यांना त्याकाळात शेकडो भजने पाठ होती. त्यात मुळ्यत्वे नामदेव, जनाबाई, चोखामेळा आणि तुकाराम यांच्या भजनांचा अंतभावि होता. १९५० पूर्वीच्या काळात घरी अनेक साधुसंत येत. रात्र-रात्र भजने चालत. कीर्तने चालत. बडील अशा भजनांमध्ये खांद्यावर बीणा घेऊन भजने महणत. त्याकाळी आमची काही नातेवार्इक मंडळी वारकरीपंथी होती तर काही कबीरपंथी होती आणि त्यांच्यात भावनिक सर्ज्य होते.

हा पंथप्रभाव १९५० पूर्वीच्या काळातच हव्हूहव्हू अस्ताला जाऊ लागला होता. भजने आणि कीर्तने शांत व्हायला लागली होती. एक हजारो वर्षांचे युग मावळायला लागले होते. पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेले एक भावविश्व संपायला लागले होते. हा अत्यंत मूलगामी असा युगांतच होता. ती एका दीर्घ युगाची समाप्ती होती. या लोकांच्या जीवनाला पूर्वी क्षितिजच नव्हते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशा क्षितिजाची निर्मिती केली आणि या बहिष्कृतांचा नवा उजेड घेऊन येणारा दिवस प्रथमच या क्षितिजातून उगवायला लागला.

डॉ. बाबासाहेबांच्या चळवळीने पहिल्यांदा शहरे आपल्या कवेत घेतली आणि हा वादळी पाऊस पुढे खेड्यांच्या दिशांनी धावू लागला. हा जागृतीचा पाऊस खेड्यांना जागवू लागला. माणसे उटू लागली. चालू लागली. धावू लागली. सूर्य खेड्याखेड्यात गेला. वस्तीवस्तीत गेला. गरिबांच्या झोपड्यांमध्ये गेला. सूर्य येणार या वार्तेनेही गावातील, मोहल्ल्यातील आणि झोपड्यांमधील अंधार जीव देऊ लागला.

माझ्या या येरला गावात सूर्य आल्याच्या वार्ता शंकरराव, संतोषराव या माझ्या भावांमुळे आणि ब्रह्मानंद या त्यांच्या मित्रामुळे पोचल्या. हे सर्व रेल्वेत १६ • वणव्यात हसलेली फुले

'गॅगमन' होते. त्यामुळे दूरदूरच्या रेल्वेकामगारांशी त्यांचा संबंध येई. वेगवेगळे फेल एकत्र येत. भावनांची, विचारांची आणि सुखादुःखांची देवाणघेवाण होई. नागपूरच्या रेल्वेच्या दवाखान्यात ही मंडळी येत. तिथे त्यांच्या अनेक कामगार मित्रांशी भेटी होत. अनेक रेल्वे कामगारसंघटनांशी त्यांचा संबंध येई. आंबेडकरी चळवळीसंबंधी चर्चा चालत. गॅगमध्ये बदलून आलेली बडनेच्यापासूनची-टिमटाल्यापासूनची मंडळी असत. बोलणी होत. या सर्वच कामगारांना महिन्याला रोख पगार मिळे. धान्य, तेल आणि जीवनविषयक इतरही वस्तू त्यांना रेल्वेकदून स्वस्तदराने मिळत. शेतीवर काम करणाऱ्या इतर लोकांपेक्षा यांचे राहणीमान वेगळे झाले होते.

शिवाय संतोषराव नावाचे माझे भाऊ दोन-तीन वर्ग शिकले होते. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे 'जनता' हे पत्र लावले होते. अनेक रेल्वे कामगार 'जनता' पत्राचे वर्गणीदार होते. हे लोक एकेकट्याने आणि सामूहिक पद्धतीनेही जनतापत्राचे वाचन करीत असत. जनता पत्राचे प्रबुद्ध भारतात रूपांतर झाले तेव्हा घरी प्रबुद्ध भारतही येत असे. मने अशी पेटत होती. धगधगत होती. या माझ्या भावांनी आणि त्यांच्या ब्रह्मानंदांसारख्या मित्रांनी आमच्या गावात प्रथम बाबासाहेबांची जयंती सुरु केली. प्रभातफेज्या काढल्या जात. निळा झेंडा फडकविला जाई. भाषणे केली जात. आता घरी तबला आला. हार्मोनियम आली. आता भाऊ चळवळीची गाणी आणि कब्बाल्या गायला लागले. घरातले आणि आमच्या मोहळ्यातीलही वारकरी पंथाचे अस्तित्व स्वतःच विसर्जित होऊ लागले. सगळे खेडेच क्रमाने बदलू लागले. त्याचे भावनिक वास्तव बदलू लागले. त्याची वेचारिक दिशा बदलू लागली. त्यात श्रद्धांतर व्हायला लागले. त्यात मूल्यांतर व्हायला लागले. आंबेडकर नावाचे नवे युग माझ्या खेड्यात रूजू झाले. १९५६ नंतर तर या युगाने संपूर्ण समाजाचेच मनःचक्रप्रवर्तन केले. माणसांचे कणे कधी नव्हे असे ताठ झाले. मने धगधगू लागली.

मी माझ्या आई-वडिलांचा शेवटचा मुलगा! शेंडेफळ! माझा जन्म २६ मार्च १९४३ रोजी झाला. हा ऐन दुसऱ्या महायुद्धाचा काळ होय. माझा जन्म या धुमश्चक्रीत झाला. माझ्याआधी केशव, त्याच्याआधी रामाजी, त्यांच्या आधी सदाशिव, त्यांच्याआधी संतोष आणि त्यांच्याआधी शंकरराव असे आम्ही सहा भाऊ! दर बाळंतपणाच्यावेळी आपल्याला मुलगी ब्हावे असे स्वप्न आई पाहात असे. पण तिला मुलगी झालीच नाही. निदान मी तिच्या पोटात होतो त्यावेळीतरी मुलगी होईल असे तिला तीव्रपणे बाटत होते. पण मी जन्माला आलो. तिला खूप वाईट बाटले. हे तिचे वयोमानानुसार शेवटचे बाळंतपण! त्यामुळे तर तिच्या दुःखाला पारावारच उरला नाही. तिने माझ्यावर

राग काढायला प्रारंभ केला. ती मला दूध पाजत नव्हती. सारखी हिडिसफिडीस करीत होती. मूळ रडत असे. ती त्याला तसेच रडू वेर्ई. मूळ आकांत मांडत असे. ती त्याला तसाच आकांत मांडू वेर्ई. नुकत्याच जन्माला आलेल्या मुलाला हा बहिष्कार कळणे शक्य नव्हते. पण या बाईला हे मूळ मरावे असे वाटते असा अंदाज सुईणीने बांधला आणि तिने बाळाची नाळ लांबविली. अशी नाळ मूळ न होणाऱ्या बाईला दिली तर तिची कूस उजवते आणि ज्या मुलाची ही नाळ असते ते मूळ मरते अशी समजूत त्याकाळी होती. आपल्या मुलाची नाळ सुईणीने चोरून नेली हे बडिलांना कळले तेव्हा ते भयंकर भडकले. माझ्या आईचर चिडले आणि सुईणीच्या घरावर लठ घेऊन गेले. तिची त्यांनी अल्यंत प्रभावी भाषेत खरडपटी काढली. नाळ घेऊन घरी आले.

बडिलांच्या मुख्यातून निखारे बरसत होते. 'तुमी कोण होता त्याले मारनारे? मी त्याले जगवीन, मी त्याले पोसीन, माहा थो सोन्याचा हडा होय, मी माहा कातडं इकीन पण त्याले मोठा करीन! मोठी आली त्याले माराले!' असे बडील खूप काही बोलत होते. पण या प्रकरणात आईचेही दुःख खरेच होते. तिच्याही भावना मूळभूतच होत्या आणि बडिलांचा गडगडाटही खराच होता.

ही माझ्या जन्माच्यावेळची हकिकत पुढे आईनेच मला सांगितली. हव्हहव्ह माझा गौरव तिला बाढू लागला तेव्हा सांगितली. आता वाटते आपण प्रश्न म्हणूनच जन्माला आलो. पृथ्वीवर पाऊल ठेवलं तो क्षणच संघर्षाचा होता. संघर्ष तिथूनच सुरु झाला. नाळेची आंधळी कथा महत्वाची नाही. पण आई दूधच पाजत नव्हती. अन्नासाठी आणि मायेसाठी एका छोट्या लढाईला असा जीवनात पाय ठेवताच प्रारंभ झाला. या बाळाला आईचा चेहरा होता पण आई त्याला जवळ करीत नव्हती. आईच्या पोटातूनच हे बाळ आले होते पण त्याला जन्म देणारी आई त्याला पोटाशी घेत नव्हती. या चिमुकल्या बाळापुढे लढाई अशी उभी ठाकली होती. अर्थात मी ही लढाई लढू शकत नव्हतो. जिबाच्या आकांताने रडणे एवढेच साधन माझ्यापाशी होते आणि तेही निकामी ठरले होते. पण यावेळी माझ्यावतीने ही लढाई माझे बडील लढले. माझे बडील ही लढाई लढले नसते तर? तर पिंपळाच्या कोबळ्या पानासारखा आपला बालग्रंथ तिथेच एखाद्यावेळी आटोपला असता. पण माझी लढाई माझे बडील लढले. या लढाईत ते जिंकले. आईचा राग अनुरागात रूपांतरित झाला. आईची तहानभूक खोटी नव्हती. पण इथे तीही जिंकली. बडीलही जिंकले. या विजयापासून माझा एक नवा जन्म सुरु झाला. आई आणि बडील या दोघांनाही खूप प्रिय वाटत आलेला, अधिकच प्रिय होत राहिलेला जन्म!

याच मोहिमेचा भाग म्हणून माझ्या बडिलांनी माझे नाव यशवंत ठेवले असावे, बडील पूर्णतः अशिक्षित होते. माझ्या सर्व भावांची नावे देवांचीच आहेत. याच रिवाजाप्रमाणे त्यांनी माझे नाव कृष्णा, विष्णु, महेश वा विद्धल ठेवले असते तर त्यात नवल वाटण्याचे काहीच कारण नव्हते. त्याकळच्या एकूणच अभिरुचीशी ते सुसंगतच ठरले असते. पण त्यांनी माझे नाव यशवंत ठेवले, त्यांनी माझे हे नाव ठेवले आणि माझ्यावर अनंत उपकारच केले. त्यामुळे मी माझ्या या अडाणी बडिलांना मनापासून धन्यवाद देतो. अर्थात एखाचा देवाचे नाव त्यांनी मला दिले असते तर ते मी बदलून घेतले असते. पण माझ्या बडिलांनी ही पाळी माझ्यावर येऊ दिली नाही. हा त्यांचा माझ्यावर मोटाच उपकार आहे. माझ्या काही विद्यार्थ्यांची जुनी नावे मी बदलली आणि त्यांना दुसरी नावे दिली. हे करणाऱ्या मला माझे भलूतेसलते नाव वागवणे कदापिही शक्य झाले नसते.

मात्र आज मला प्रश्न पडतो तो हा की माझ्या बडिलांना यशवंत हेच नाव का सुचले असावे? या प्रश्नाच्या संदर्भातही अर्थात अंदाजच करता येईल. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या मुलाचे नाव यशवंत ठेवले होते. हे माझ्या मोठ्या भावांनी बडिलांना सांगितले असावे आणि हे त्यांना त्यामुळेच आवडलेही असावे. कारण यशवंत या शब्दाचा अर्थ त्यांना कळण्याचे कोणतेच कारण नव्हते. शिवाय याच नावाने मला त्यांनी शाळेत घातले. पण यशवंत या नावाचा उच्चार करणे आजूबाजूच्या सर्वानाच अवघड वाटत असावे. कारण गावातील सर्व स्त्रीपुरुष, मुले-मुली आणि नातेवाईक कालपरवापर्यंतही मला 'यसोंता'च म्हणत असत. आजही मी त्यांच्यासाठी 'यसोंता'च आहे. जवळजवळ मैट्रिक उत्तीर्ण होईपर्यंत मीही स्वतःला यसोंताच मानत होतो. यसोंता हे यशवंतचे संक्षिप्त आणि सुलभ रूप आहे हेही मला काटोलात कळले. त्या काळात मी 'बाय.आर. मनोहर' होतो. पुढे कविता, लेख प्रकाशित होऊ लागले ते यशवंत मनोहर या नावाने आणि असा मी क्रमाने यशवंत झालो. पण यशवंत हे माझे नाव ठेवणाऱ्या या माझ्या बडिलांना मी जन्मभर धन्यवादच देत राहीन.

मी साताठ वर्षांचा झालो. महायुद्धानंतरच्या मंदीने घरच्या गरिबीला अधिकच दयनीय केले होते. मोठे भाऊ गुरे चारत. पहाटेपासून रानात मोहफुले वेचायला जात. मोह वाळवून खावे लागत. मोठे भोपळे उकडून खावे लागत. तुरीची डाळ शिजवून नुस्तीच खावी लागे. अंबाडीची भाजी, अंबाडीच्या भाकरी केल्या जात. मोहाचा घाटा आणि मोहाच्या पानोळ्या खाव्या लागत. पैसा नसायचा. धान्य मिळत नव्हते. या स्थितीत कोणाला शिकता येणे शक्यच नव्हते. माझ्या आधीचा केशव हा भाऊ त्यावेळी तिसरीत शिकत असावा.

गरिबीमुळे चीथीनंतर त्यालाही शाळा सोडावी लागली. मी दिवसदिवसभर नदीत पोहत असे. आम्ही बरोबरीची पोरं उन्हाळाभर आंबरायांमध्ये फिरत होतो. आंब्याचे पाड खात होतो. आंब्याच्या झाडांखाली खेळणे, झाडांवर चढणे आणि झाडाखालीच दुपाते झोपणे हा कार्यक्रम चाले. भुईमुगाच्या बाबरात जाऊन शेंगा उकरून काढणे आणि खाणे हे आम्हाला आवडे.

यावेळी मला माझ्या मनाविरुद्ध वडिलांनी शाळेत घातले. त्यावेळच्या माझ्या बयाला शिकणे ही गोष्ट सर्वस्वी विचित्रच वाटत असावी. त्यामुळे माझ्या स्वभावाचा स्वच्छंदी वारा शिक्षणाच्या चिमटीत सापडण्याच्या पूर्ण विरोधी होता. आपण शाळेत जायचे नाही हे त्यामुळे मी ठरवूनच टाकले होते. पण माझ्या वडिलांना माझा हा शिक्षणबहिष्कार पटणे शक्यच नव्हते माझ्यासाठी सुरु केलेली लढाई संपली नाही असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी आता माझ्यासाठीच माझ्याविरुद्ध संघर्ष सुरु केला. मी शाळेत जायच्या वेळेआधीच फरार होऊन जात असे. पण मग त्यांनी बेमुर्वतीने मला झोडपण्याचा सपाटा सुरु केला. अगदी प्रारंभी ते मला सोलापुरी चादरीत गुंडाळीत आणि ते गाठोडे उचलून शाळेत नेऊन टाकीत आणि मास्तरांना सांगत, “याले शाळेच्या बाहेर जाऊ देऊ नोका. त्याले कापून टाका. पण इथून हालू देऊ नोका. थो मेला तरी बेहत्तर पण त्याले घरी जाऊ देऊ नोका.” त्यांच्या मारण्यातही टोकाचा निर्दयपणा असायचा आणि या बोलण्यातही तेवढाच निर्दयपणा असायचा. यावेळी जगात आपले कोणीच वाली नाही असे वाटायचे. वडिलांचा भयंकर राग येई. कारण असा मारखुंडेपणा त्यापूर्वी मी कुठे पाहिलाच नव्हता. मी कधी कधी गोठच्यातल्या कडव्यात लपून बसायचो. मास्तर मुलांना पाठवीत. मला उचलून नेले जाई. केलेला प्रतिकार वाया जाई. आपल्या स्वातंत्र्याविरुद्ध सवाँनी कट केला असे वाटे. पण इथेही वडीलच जिंकले. मी हरलो. शाळेत रुदू लागलो. नाइलाज म्हणून मग मी शिकायचे ठरविले. आणि थोडे थोडे शिक्षणात उतरू लागलो.

आपल्या या वडिलाने आपण शिकावे यासाठी एवढे हे टोकाचे निर्वाण का मांडले? असा प्रश्न मला आता पडतो. मी शिकलोच पाहिजे असे इतक्या तीव्रपणे त्यांना वाटण्याचे कारण काय असावे? शेजारची मुळे चार-दोन दिवस शाळेत जात. मास्तरांनी मारले की घरी बसत. शेतात कामाला जात. पण शिक्षकांनी मारले काय किंवा कापून टाकले काय मला मात्र घरी बसायची सबलत वडिलांनी ठेवली नव्हती. अशी सबलत त्यावेळी मला फार आदर्श वाटत होती. पण माझ्या मारखुंडचा वडिलांनी हे सर्व सबलींचे दोर कापूनच टाकले होते. म्हणूनच आज वाटते या वडिलाने मला निर्दयपणे बेदम मारले

नसते तर? तर मार वाचला असता. मी मात्र वाचलो नसतो. कारण वावरात राबणे हा एकच पर्याय होता. माझ्या आयुष्यापुढे दुसरा पर्यायच नव्हता. पण माझे बडील तिसऱ्या पर्यायाच्या निर्मितीसाठी धडपडत होते. मला उभेआढवे बदहून काढणे हा त्या निर्मितीचा भाग होता. आज वाटते की हे मार खाणे आपल्या अंगी लागले. त्यानेच आपले भले केले.

मी शिकावे या जिदीला बडील का पेटले होते? मी शेवटचा मुलगा आहे हे कारण असावे. मी आईसारखा पाहला आहे आणि नाजूक आहे, याला शारीरिक कामे जमणार नाहीत असे त्यांना वाटत असावे. पण याहीपेक्षा त्यांच्या डोक्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लावलेली आग हे कारण असावे. 'शिका' असे बाबासाहेबांनीच या लोकांच्या डोक्यात भरवले होते. त्यामुळे माझ्या या अडाणी बडिलांचे माथे भडकले होते. आपण स्वतः शिकू शकलो नाही. आपल्या कोणत्याही मुलाला चौथीपुढे आपण नेऊ शकलो नाही. तेव्हा आपल्या या शेवटच्या मुलाला तरी शिकावे, तो निदान सातवा वर्ग शिकावा. त्याने प्रशिक्षण घेऊन शिक्षक व्हावे. आपल्या संपूर्ण घराण्यात कोणी शिक्षक नाही. असे त्यांना वाटत असावे. माझ्यासंबंधीचे हे स्वप्न त्यांनी मनाशी रंगवले असावे. म्हणूनच शाळेत न जाणाऱ्या मला त्यांनी निर्दयणे बदहून काढले असावे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने एक अडाणपण असे धगधगले होते. माझ्या हातून लहानमोठ्या इतर खूप चुका होत होत्या. घरात काही नुकसान माझ्या हातून होत असे. पण अशा कोणत्याही गोष्टीबदल त्यांनी माझ्या अंगावर कधीही हात टाकला नाही. फक्त शिक्षणासाठी मात्र त्यांनी मला सदृश हाताने मार चारला.

तिसरी-चौथीपासून मी थोडाथोडा शाळेत रमायला लागलो. त्यांना बरे बाटायला लागले. ते मला काटोलातून बह्या-पुस्तके आणून देत. बाढ्याच्या घरी जाऊन त्यांनी मला दौतीचा ठोका करून दिला. टाक घेऊन दिला. माझा अभ्यास सुरु असताना ते माझ्याकडे कौतुकाने पाहात. अशावेळी भावांनी काही गाणे-बजावणे सुरु केले की ते त्यांच्यावर चिडत. 'थो अल्प्यास करते थे तुमाले दिसत नाही का?' असे म्हणत. मी चौथी पास झालो. तेव्हा त्यांना फार आनंद झाला. आपले झोडपणे कामी आले असे त्यांना वाटले असावे. जवळ जवळ दुसरीपर्यंत मी त्यांचे जैकेट घालून शाळेत जात असे. पुढे त्यांनी मला मांजरपाटाचे कपडे घेऊन दिले. एकदा त्यांनी मला टिकल्यांची टोपी घेऊन दिली. माझ्यासंबंधीचे कौतुक या पद्धतीनी ते व्यक्त करीत होते.

आता ते माझी खूपच काळजी घेऊ लागले. एकदा माझ्या उजव्या पायाच्या अंगठ्यात शिंदीचा काटा आरपार गेला. मोडला. दुसऱ्या दिवशी पाय भयंकर

सुजला. मला चालता येईना. गुरासारखा ओरडत होतो. वडिलांनी बंडी काढली. मला काटोलच्या दबाखान्यात नेले. 'अंगठा कापावा लागेल.' असे डॉक्टर म्हणाले. अंगठा कापला की जखम पुढे सरकेल आणि सगळा पायच सदून जाईल. असे त्यांना कोणीतरी सांगितले होते. त्यामुळे अंगठा कापायला त्यांनी नकार दिला. त्याले जलमभर पोसीन पण त्याले पांगळा आणि विद्रूप होऊ देणार नाही' असे ते म्हणाले आणि ते मला गावी घेऊन आले. पुढे हे दुखणे गावठी औषधाने बरे झाले. मी वाचलो होतो. वडिलांचा इथेही विजय आला होता.

गावात चौथीपर्यंतच शाळा होती. खरबडे गुरुजींनी त्यांना सांगितले 'राजेरामजी, याले शिकवा पुढं. तो पुढं जाऊ शकतो.' आणि वडिलांनी कंबर कसली. मला काटोलच्या शासकीय शाळेत टाकले. या शाळेत मी पाचवीपासून आठवीपर्यंत शिकलो. आता माझा पहिला दुसरा नंबर येऊ लागला. सातवी-आठवीत असताना मी वर्गाचा कॅप्टन होतो. मुलांना शाळेच्या ग्रंथालयातली पुस्तके देण्याचेही काम कॅप्टनला करावे लागे. या संधीचा फायदा घेऊन मी त्यावेळी भरपूर पुस्तके वाचली. आठवीपर्यंत मी काटोलला पायीच जात असे. तीन कोस जाणे. तीन कोस येणे. पायात चप्पल असण्याची सोयच नव्हती. पावसाळ्यात गरिबीने छत्रीही बाळगू दिली नाही. आगगाडी होती. पण तिकिटासाठी पैसे नव्हते. त्यामुळे पायी जाण्या-येण्याला पर्याय नव्हता. सकाळी जेवण करून काटोलला जायचो. एकदम संध्याकाळीच थकून घरी यायचो.

काटोलच्या रुईया हायस्कूलमध्ये नववीला प्रवेश घेतला. नववी आणि दहावी इथे शिकलो. यावेळी वडिलांनी मला पेठबुधवारमध्ये दोन रुपये भाड्याची खोली करून दिली. या दोन वर्षात वडिलांनी खूप मेहनत घेतली. वेळवाची छोटी बाज त्यांनी मला गाववरून आणून दिली. एक वर्षभर मी स्वतःच स्वयंपाक केला. दोन भाकरी करीत असे. एक सकाळी होई. दुसरी संध्याकाळी होई. चून, आलूची भाजी अशा सोप्या भाज्या मी करीत असे. मंगळवार हा काटोलचा बाजाराचा दिवस. बडील दर मंगळवारी बाजाराला येत. सकाळची शाळा असे. मी या दिवशी स्वयंपाक करीत नसे. कारण बडील शिदोरी आणत असत. शिवाय आठवडाभर पुरेल एवढे ज्वारीचे पीठ, चुनासाठी हरभन्याच्या डाळीचे पीठ आणत. बरबटीची, मुगाची डाळ आणत आणि इंधनाचा भारा आणत. पण वडिलांना यायला कधीकधी एक-एक, दोन-दोन वाजत. मला भूक लागे. वडिलांची मी वाट पाहात राही. थकून जाई. मी झोपून जात असे. बडील आले की अंगणात इंधनाचा भारा टाकत. त्या आवाजाने मला जाग येई. मी प्रथम जेवत असे. तोवर बडील बसत. त्यांचे पानतंबाखू होई. सगळे

सामान मला देत. शिवाय दोनेक रूपये खर्चासाठी देत. आणि मग ते बाजार करायला जात. तिकडूनच मग ते गावी निघून जात. मॉट्रिकच्या वर्धी मात्र वडिलांनी माझ्याजवळ आईला ठेवले.

गावात आणि नातेवाईकांमध्ये वडिलांना मोठा मान होता. त्यांचा रुचाबही तसाच होता. वयपरत्वे त्यांचा रुचाब आणि मान वाढत गेला. लग्न जोडण्याच्या वेळी त्यांना मुरब्बी माणूस म्हणून आवर्जून बोलावण्यात येई. कोणाच्या संसारातील कुरवुरी असोत, कोणाच्या ताटातुटी असोत किंवा मोहल्यातील छोटीमोठी भांडणे असोत, 'राजा बुद्ध्याला' बोलावण्यात येई. ते अशा गोष्टी सरळ करून देत. त्यांच्या शब्दाला असा मान होता.

सणासुदीत विशेषत: दिवाळीला आणि पोळ्याला वडिलांचा मोठा थाट असे. ते अशावेळी छान पायघोळ धोतर नेसत, बंगाली सदरा घालत, मोठा कोल्हापुरी फेटा बांधत, त्यांनी मोठमोठ्या छान मिशा पाळल्या होत्या. हातात सोटा घेऊन ते पोळ्यात जात, घरचे बैल सजवून घेऊन जाण्याचे काम भावांकडे असे. पोळ्याला बैलांचे खांदमर्दन मात्र ते करीत. दिवाळीला गाईची पूजा करीत आणि 'आमुची कफला गाय बरेच दूध देते' हे पूर्ण गाणे ते पुष्कळ वेळ तल्लीन होऊन म्हणत असत, भोवती जमलेले आम्ही ते ऐकत असू.

माझ्या वडिलांचा मला आणखी एका कारणासाठी अपार गीरव वाटतो, ते दररोज आंघोळीनंतर सूर्याला हात जोडून बंदन करीत. एकदा स्वतःभोवती गोळ फिरत. घरात पूर्वी पितळेची नागाची मूर्ती होती. तिची ते पूजा करीत. मला लहान वयात या गोर्धेचा अर्थ कळणे शक्य नव्हते, मी तर चीथी-पाचवीपासून या सर्व गोर्धेच्याविरुद्ध जायला लागलो होतो. सदाशिव या भावामुळे मी देव मानणे तेब्हापासूनच सोडले होते. पण वडील सूर्याला बंदन का करत होते, ते नागाची पूजा का करीत होते याचा अर्थ आता कळतो. ते महादेवाचीही पूजा करीत. त्यांनी मोठ्या महादेवाच्या पाच यात्रा करायचे ठरवले होते. १९५६ पर्यंत ही यात्रासंख्या दोन-तीनपर्यंत पोचली होती. एक-दोन यात्रा बाकी होत्या. पण १९५६ नंतर त्यांनी या यात्रा केल्याच नाहीत. याला कारण बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मदीक्षा घेतली होती. हिंदू धर्म सोडला होता. माझे वडीलही आम्हा सर्वांसोबत यावेळी बौद्ध झाले. घरातला उरलासुरला थोडासा हिंदूधर्म मग यावेळी नेहमीसाठी दूर कुठेतरी निघून गेला.

वडील काही नागपूरला दीक्षा घ्यायला आले नव्हते. खोड्यापाड्यातील कोट्यवधी लोक काही प्रत्यक्ष नागपुरात दीक्षा घ्यायला आले नव्हते. पण ज्या क्षणी बाबासाहेब नागपुराला दीक्षा घेत होते त्याक्षणी दीक्षाभूमीवर तर लोक दीक्षा घेतच होते पण खोड्यापाड्यातील कोट्यवधी लोक त्याचक्षणी आपापल्या

ठिकाणी राहूनच मनाने दीक्षा घेत होते. दीक्षासमारंभ असा गावोगाव पोचला. पुढेही अनेक कार्यक्रमांमधून लोक धर्मदीक्षा घेतच होते. छप्पन साली अशा असंख्य लोकांनी हिंदू धर्म सोडला. त्यांनी जुने रितीरिवाज सोडले. या असंख्य लोकांनी बाबासाहेबांना पाहिलेही नव्हते. पण बाबासाहेबांनी घेतलेल्या दीक्षेचा क्षण या सर्वच लोकांसाठी दीक्षाक्षण होता. त्यांनी इतक्या दुरुनही मनोमन दीक्षा घेतली होती. ते बोद्ध झाले होते. धर्मदीक्षेचा सोहळा असा वाच्यानेच या कोट्यवधी लोकांच्या मनांपर्यंत नेला होता. धर्मचक्रप्रवर्तनाचा सोहळा हा नव्या युगाचा स्वागत सोहळा होता आणि हा क्रांतीकारी युगारंभ अनेक पातळ्यांवरून असा साकार झाला होता.

बडिलांनी छप्पन साली महादेवाच्या यात्रा रद्द केल्या. घरातला वारकरी संप्रदाय तर पूर्वीच हवालदिल होत चालला होता आणि आता तर तो संपूर्णच संपला. घरात देवांच्या पितळेच्या मूर्ती होत्या. त्या सर्व मूर्ती बडिलांनी टोपल्यात भरल्या. आणि जांब नदीत नेऊन टाकल्या. अशा या अनुपम्य सोहळ्यानंतर पुढे कोणत्याही देवाची मूर्ती घरात आली नाही.

पुढे मी चांगल्या गुणांनी मैट्रिक पास झालो. सातवीपाशी एक थांबा होता. पण तिथे न थांबता पुढे गेलो. मैट्रिक हा एक थांबाच होता. पण मी इथेही थांबलो नाही. बडिलांना झालेला आनंद त्यांच्या डोळ्यातून सांडला. त्यांनी मैट्रिक पास झालेला मुलगा अजूनही पाहिला नव्हता. पण तो आता त्यांच्या घरातच निर्माण झाला होता. आई-बडील माझे कीतुक करीत होते. 'काय वाटेल ते करू पण याले शिकवू. आपले कातडे करून विकू पन याले मोठं करू.' दोघेही आसवांनी मिजत होते. निर्वाणीचा निर्णय घेत होते. असा निर्णय त्यांना यापूर्वी कधी छ्यावा लागला नव्हता. बडिलांना मी आता स्वप्नासारखा वाटू लागलो होतो. ते आता मला विशेषच जपू लागले होते. मीच आता त्यांचे एकमेव ध्येय झालो होतो.

पण आणखी कठीण प्रसंग पुढेच होता. मी औरंगाबादेच्या मिलिंद महाविद्यालयात शिकायला जायचे ठरवले होते. तिथे शिकणाऱ्या काही मुलांजवळून मी मिलिंदसंबंधी, दर महिन्याला मिळणाऱ्या शिव्यवृत्तीसंबंधी माहिती मिळविली होती. या शिव्यवृत्तीत महिना भागतो असे मला समजले होते. आणि मी मनातल्या मनात औरंगाबादेला जाण्याचा निर्णय घेतला होता. मिलिंद महाविद्यालय मला आईने द्याव्यात तशा हाका देऊ लागले होते. नागसेनवन हात उंचावून मला बोलावत होते. तुला इथे नवा-निराळा जन्म घेता येईल असे सांगत होते. मिलिंद महाविद्यालय हेच मुळात माझ्यासाठी अत्यंत कठीण स्वप्न होते. पण हे स्वप्न मला असंख्य नवी स्वप्ने देण्याचे आशवासन देत होते. औरंगाबादेला

जाण्यापूर्वी मी मनाने मिलिंद नावाच्या स्वप्नभूमीत पोचलो होतो. त्या सर्जनसोहळ्यात रंगून गेलो होतो.

घरचे सर्वच घाबरले होते. माझ्या शिक्षणाला आणि संभाव्य खुचाला ते घाबरले नव्हते. मी प्रथमच इतक्या दूर जाणार होतो. लहान होतो. खेड्यातला होतो. नागपुरही मी बघितले नव्हते. आणि हे खेड्यातले लेकरु त्या परदेशात एकटं कसं जाणार? भाऊ रडत होते. भावजया रडत होत्या. 'तिथं याचं कोण आहे? काही बरं-वाईट झालं तर?' या जाणिवेने सर्वच रडत होते. आणि मी जन्माला आलो तेव्हा मला दूध न पाजणारी माझी आई तर सारखी रडत होती. तिला आता माझा गौरव वाढू लागला होता. भाऊ मला मारीत, माझ्यावर रागवत. तेव्हा ती मला चाचवे. मध्ये पडे. माझी बाजू घेई. ती आता माझी खूपच काळजी घेत होती. मी दूरदेशी जाणार या कल्पनेने ती खूपच हळवी झाली होती. खूपच व्याकूळ झाली होती. वडिलांनाही हे दुःख कापीत होते. पण ते आपली आसवे आतच वळवून घेत होते. आसवांवर चंद्रबळ अंथरत होते. या सर्व हळव्या गर्दीतून, या आसवांच्या झडीतून मी वाट काढत होतो. मागे न पाहता मी पुढे चालत होतो. आसवांनी खूप माणसे दुबळी होतात. मी यावेळी आसवांनी प्रखर होत होतो. असा मी रेल्वेस्टशनवर पोचलो.

...मी औरंगाबादेला पोचलो. पण इकडे वडिलांच्या-आईच्या जीवात जीव नव्हता. आई आता सारखे मुळमुळू रडत होती. मी तिथून पत्र लिहीत होतो. प्रारंभी कमीअधिक अव्यवस्थित असतानाही सर्व व्यवस्थित आहे हेच कळवीत होतो. त्रास मात्र एकटा भोगत होतो. अडचणीशी एकटाच भांडत होतो. हे आई-वडिलांना चुकूनही कधी लिहीत नव्हतो.

पुस्तके विकत घेण्याचा नाद मला नववी-दहावीपासूनच लागला होता. आता तो वाढला. त्यामुळे महिन्याचे पंधरावीस रूपये घरून बोलवावे लागत. वडिलांना इतके पैसे पाठविणे खूपदा अशक्य असे. त्यांच्यावर प्रथमच मुलाला पैसे पाठविण्याचा प्रसंग आला होता. मनिओर्डरचा परिचय झाला होता. पैसे पाठविताना त्यांची मोठी तारांबळ उडे. याला माग, त्याला माग असे होई. कधी त्यांनी दागिने गहाण ठेवले. कधी काही विकटाक केले. पण शक्यतोवर पैसे पाठविले. कधी कधी घरी पुढच्या सांजेची सोय नसे. ते चार-पाच कोसांवर असलेल्या माझ्या मावशीच्या गावी जात. एकदोन दिवसांचे पीठ आणि काही पैसे घेऊन येत. ती जरा सुस्थितीत होती. ती वडिलांना अशी मदत करीत असे. वडिलांना अशा अडचणी छळत होत्या. वडिलांनी मात्र हार मानली नाही. संघर्ष सुरुच ठेवला. लढाई त्यांनीच सुरु केली होती. त्यांना

उपासतापास पडत, पण त्यांनी लढाई थांबवली नाही. रणातून पळ काढला नाही. मी शिकावे म्हणून त्यांनी स्वतःचे काळीज असे जाळले.

मी बी.ए. ऑनर्स प्रथम श्रेणीत पास आलो. बडिलांना आकाश ठेंगणे झाले. त्यांचे जळणारे काळीज जळता हसू लागले आणि हसता हसता सुपाएवढे झाले. गरिबीने त्यांची भारी अवघड परीक्षा घेतली. पण बडील मोडले नाहीत. वाकलेही नाहीत. आता ते अपूर्व आनंदाचे धनी होऊ लागले होते. आता मी एम.ए. ला प्रवेश घेतला. आता भारत सरकारची आणि गुणवत्ता अशा दोन शिष्यवृत्ती मला मिळू लागल्या. यावेळी बडिलांवरचा भार कमी झाला. अडचणींनी जरा उधाड दिली होती. मी प्रथम श्रेणीत तृतीय क्रमांकाने एम.ए. पास आलो. हे कळले तेव्हा आणि पैठणच्या महाविद्यालयात प्राध्यापक आलो हे कळले तेव्हा बडिलांनी आपल्या भावविश्वात दीपोत्सव साजरा केला. त्यांच्या लढाईचा हा मोठा विजय होता. त्यांचा यशवंत मोठ्या प्रमाणात यशवंत झाला होता. लोक त्यांना सांगत 'तुमचा पोरगा प्रोफेसर झाला'. ते कृतार्थपणे हसत. मागे कष्टांचा डॉगर असे. पुढे समाधानाचे हसू असे. त्यांच्या घरातले पर्यावरण आता पूर्ण बदलू लागले. घर आता वेगळ्या संस्कृतीचे सभासद झाले. त्यांना प्रोफेसर या शब्दाचा उच्चारही नीट करता येत नसे. या शब्दाचा अर्थही त्यांना कळण्याचे कारण नव्हते. माझ्या या खेड्यातला मीच पहिला प्राध्यापक. मी आता बडिलांना पैसे पाठवू लागलो. पोस्टमन गावातलाच. बडिलांना तो दाजी म्हणे. थद्टा करी. 'घेना आता मस्त. भाशानं पैसे पाठोले.' ते कौतुकानं हसत. आता त्यांना गावातही विशेष मान मिळू लागला. माझे बडील आता प्रोफेसरचे बडील झाले होते. त्यांची मोहूल्यात, गावात आणि नातेवाईकांमध्येही प्रतिष्ठ वाढली होती. सवर्णाच्या घरी पूर्वी खाली बसणारे बडील आता बाजेवर, खुर्चीवर बसावेत यासाठी आग्रह होऊ लागला. राजाबुद्याला लोक आता काकाजी, बावाजी म्हणू लागले.

एकदा मी त्यांना पैठणला बोलावले. पत्रात लिहिल्याप्रमाणे या माझ्या अडाणी बडिलांनी पैठणपर्यंत प्रवास केला. सोबत आई होती. पैठणमध्यली सगळी पाहण्यासारखी स्थळे त्यांना दाखविली. दोघांनाही चांगले भारी कपडे घेतले. बडिलांना कोशाचा फेटा घेतला. पोराचे वैभव पाहून त्यांना गदगदून आले. साताठ दिवसांनंतर गावी परतले. सर्वांना मग हे कौतुक पुढे अनेक दिवस ऐकावे लागले.

१९६९ मध्ये मी नागपुरात आलो. मॉरिस कॉलेजमध्ये रुजू झालो. परत त्यांच्या आनंदाचं क्षितिज विस्तारलं. मी लग्न केलं. अधूनमधून ते नागपुरास येत. खाण्यापिण्याची चांगळ होई. पण नागपुरात बडील चार-दोन दिवसांच्या वर

कधी थांबले नाहीत. इथे त्यांना करमत नसे. त्यांची मैफिल येरल्यात होती. तिथे त्यांच्या गप्पांचे तारांगण फुले.

आम्हाला पहिली मुलगी झाली. मुलगी नसलेल्या त्यांनाही आणि आईलाही आनंद झाला. त्यांनी नातीसाठी सोन्याच्या मनगट्या आणल्या. माझ्या लहानपणी माझ्यासाठी केलेला चांदीचा करदोरा त्यांनी जपून ठेवला होता. तो त्यांनी त्यांच्या नातीसाठी आणला. बुढा-बुढी दोघेही आनंदाने नुसते ओरंबत होते. कारण मुलगी त्यांच्या साहेबाची होती.

१९७३ ची गोष्ट असेल. ते येरल्याला आजारी पडले. त्यांना 'खाली टाकल्याचा' निरोप आला. खाली टाकणे म्हणजे जवळजवळ सर्व संपणे. आम्ही सर्वच गेलो. आगगाढीने रात्री नऊ बाजता घरी पोचलो. मला पाहिले आणि आई, भाऊ, भावजया हे सर्वच रडायला लागले. मी सर्वात लहान. इतके शिकलेला आणि वडिलांनी तर माझ्यासाठी आपले सारे रक्त आटवले होते. त्यामुळे सर्वांनीच हलकल्लोळ केला. मीही गडबडलो. साऱ्या दुनियेतले ढग गळ्यात दाटले. पण मी छातीवर पृथ्वीएवढा दगड ठेवला. सर्वांना शांत केले. चैदू आला. नाडी पाहिली. म्हणाला 'रात्र कथ्थलची आहे.' पण मी शांत राहिलो. मनात धाकधूक होतीच. वडिलांजवळ बसलो. त्यांच्या मुखावरून हात फिरविला. त्यांचा आवाज खोल गेला होता. रात्री झोपही जरा घावरतच आली. एकदाचा दिवस उगवला. बडील जिवंत होते. मी पुतण्यांना बंडी जुंपायला सांगितले. बंडीत कडवा टाकला. त्यावर गोना टाकला. वडिलांना उचलून बंडीत ठेवले. बंडी स्टेशनकडे धावू लागली. सकाळी सातची गाढी होती. गाढीत बसविले. निघालो. तेच्हा लोक म्हणाले होते, 'बापा कायले नेता नापकुरले? काई उपेग आहे का? बुद्ध्याले इथंच मरू द्याचं असत.' पण मी ऐकलं नव्हतं. आणि नागपुरला आलो. प्रथम वडिलांना मेडिकल हॉस्पिटलमध्ये नेले. डॉक्टर मित्रच होते. ते म्हणाले 'बाबाजींना काहीही झाले नाही. भरती करण्यासारखे काहीही नाही. फक्त अशक्तपणा आला आहे. मी टॉनिक लिहून देतो. ते या. दोन दिवसात बरे होतील.' औषध सुरु झाले. वडिलांना आधी उठताही येत नव्हते. चालताही येत नव्हते. पण बडील दोनच दिवसात उटून चालू लागले. गावात खाली टाकलेले बडील एकटेच मेडिकल चौकात फिरायला जाऊ लागले. तब्येत आता ठां झाली. दहा पंधरा दिवसांनंतर ते गावी गेले. गावच्या लेकांनी तोंडात बोटे घातली. त्यानंतर ते बरीच वर्षे जगले. आई माझ्याजवळच होती. बडील नेहमीसाठी राहणे मान्य करीत नसत. पण अधूनमधून येत. आईबडील दोघेही आनंदात असत. बडील आईची गंमत करीत. 'तू तं त्याले माराले निघाली होती आणि आता त्याच्या माथं राजपाट

भोगून राहिली.' आईच्याही डोळ्यात आसवे वाटत आणि रडतारडता दोघे आनंदाने हसत. हे हसणे आपण सुरु केलेली लढाई जिंकल्याचे असे.

१९८२ ची गोष्ट बडील आता थकले होते. आजारीही होते. त्यांच्या हयातीत आपण पीएच.डी. बहावे. याचाही त्यांना मरता मरता अपार आनंद होईल असे मला वाटत होते. आणि मी सारी ताकद लावून प्रबंध लिहीत होतो. शेवटचेच प्रकरण सुरु होते. खोलीचे दार बंद करून मी आत लिहीत होतो. माझ्यासाठी हेही एक छोटेसे युद्धच होते. पुष्पाला हे माहीत होते. महून ती सर्व सांभाळत असे. माझं मन विचलित होणार नाही याची पूर्ण काळजी ती घेत असे. यावेळी गावावरून माणूस आला. बडील गेले होते. मी माझे लेखन आटोपून बाहेर येण्याची वेळ झालीच होती. त्यामुळे पुष्पाने मला माझे लेखन पूर्ण करू दिले. अर्ध्या तासानंतर मी बाहेर आलो. लेखन पूर्ण झाले होते. दाढी बाढलेली. लेखनाने जीव थकलेला. पण काम पूर्ण झाल्याचे तेज चेहन्यावर होते.

यावेळी पुष्पा म्हणाला, 'लवकर आटपा. गावाला जायला निघायचे आहे.' शब्द कापरे झाले होते. चेहरा रडवेला झाला होता. मी ओळखले. सुन्न झालो. डोक्यावरचे पितृत्वाचे छत्र हरपले होते आणि अनाथपण या शब्दाचा अर्थ माझ्यापुढे येरल्यापर्यंत रडत रडत उलगडत होता. बसने निघालो. बस धावत होती. आणि माझे मन बडिलांच्या आठवणी गोळा करीत भूतकाळभर धावत होते. आत काळीज आकांत मांडत होते आणि ढग दाटलेल्या चेहन्यावर जबाबदाऱ्यांची आणखी नवनवी ओळी उतरत होती. भावविश्वातला एक कष्टांचा वटवृक्ष कोसळला होता. माझे बडील गेले होते. मला दुनियेत आणून सोडणारे आणि सूर्याशी घटूट बांधणारे एक क्षितिज अंधारात दिसेनासे झाले होते.

घरी पोचलो. दुपार टळली होती. सर्व माझीच वाट पाहात होते आणि मी दिसताच सर्वांनी आकांत मांडला. मलाही माझ्या दुःखावर ताबा ठेवता आला नाही. बडिलांच्याजवळ मी बसलो. त्यांना कुरवाळले. आपल्या आयुष्याच्या शिल्पकाराला कुरवाळले. आई सारखी रडत होती. जुन्या आठवणी सांगत होती. मी अंतर्बाह्य ओर्थंबून येत होतो.

अंत्यसंस्कार झाले. त्यांचा जीव जिथे गेला होता तिथे मी बसलो. एक कष्टांचे महाकाव्य तिथे अस्ताला गेले होते. आपल्यासाठी गरिबीशी सतत भांडणारी एक ऊर्जा इथे मावळली होती. मला त्यांचे मारणेही आठवत होते आणि माझ्या प्रत्येक यशाच्यावेळचे रडणेही आठवत होते. या माझ्या बडिलाने

मला केवळच जन्म दिला नाही तर त्याने मला सूर्य पाहण्याचे, सूर्य बाचण्याचे आणि सूर्यप्रिय होण्याचे स्वप्नही दिले. या अडाणी बापाने माझ्यात एक जिह, एक कणखरपणा आणि एक करारीपणा भरून दिला. नम्ह कुठे ब्हायचे ते या बापानेच मला पढवले. अहंकारापुढे चुकूनही वाकू नको हे या बडिलांनीच मला सांगितले. तडजोड करू नकोस, तत्त्वांशी बेइमानी करू नकोस. असत्यापुढे वाकू नकोस. आधातांनी मोळू नकोस. सूर्याचा हात आणि त्याची साथ सोळू नकोस. हे मला या माझ्या गरीब बडिलांनीच शिकविले. ही इस्टेट मला माझ्या बडिलांनी दिली. त्यांनी मला दिलेली ही संघर्षशील इस्टेट हेच खरे तर माझ्यासाठी आता पितृत्व झालेले आहे. पिता गेला तरी हे पितृत्व अधिकच तेजःपुंज होऊन आता मला धगधगत ठेवणार आहे. असे चक्र माझ्या मनात गतिमान झाले होते. वाटत होते -

“तू जाळ फुंकतो अजून छातीत माझ्या
तू मेला तरीही मरत कधीही नाही.”

हे छातीत जाळ फुंकणारे पितृत्व घेऊन मी नागपुरला आलो. माझ्या बडिलांनी माझ्यासाठी सुरु केलेल्या लढाईला नम्हपणे अभिवादन केले आणि स्वतःचे पुनःपुन्हा निर्माण करण्यासाठी सर्जनाच्या अंतहीन प्रवाहात स्वतःला झोकून दिले.

◆◆◆

घर

घरासंबंधी लिहायला बसलो तेव्हा वाटले घरासंबंधी लिहिणे हे प्रतिभेला हुलकावण्या देणारी गुंतागुंतीची कविता लिहिण्यासारखेच अवघड आहे. घर ही संकल्पना अनेक दिव्यांनी गर्दी केलेल्या झुंबरासारखी संकल्पना आहे. एका दिव्याला शब्द यावेत तर दुसरे दिवे दुःखी होतात. अबोला धरून बसतात. आपण जन्माला आलो ते एक घर असते. आपण किरायाने राहिलो ती घरे असतात. ही घरे आपल्या आयुष्यात पाहुण्यासारखी असतात. किरायाची घरे म्हणजे रस्त्यावरील झाडांच्या सावल्यासारखी अर्थात सरकत्या रंगमंचासारखी असतात. जमिनीतून झाड यावे तसे आपल्यासाठीच एखादे घर जमिनीतून उमलते. त्या घरासंबंधीच लिहावे असे मला वाटले. पण काही सुंदर जिव्हाळे आपल्या मनात घरे करतात त्यांच्यासंबंधी लिहावे की ऊन वारा पाऊस वाढळे यांना न जुमानणारी घरे आपणही काही वाळवंटांच्या मनात होतो त्यासंबंधी लिहावे की साहित्याच्या सूर्यलोकांत आपल्या नावाने एखादे छोटेसे का होईना घर रुजू होत जाते त्यासंबंधी लिहावे? की अशी सगळी घरे असतानाही आपण बेघर असलेल्या सांस्कृतिक बेघरपणाविषयी लिहावे.

खरे म्हणजे घर हा आदिबंध आहे. उज्ज्वल संस्कृतीचे सीदर्यशास्त्र असे या आदिबंधाचे स्त्रप असते. घर आणि मातृत्व या संझांचा आशय एकच आहे. घर हा मातृत्वाचाच सुंदर आदिबंध आहे. निरुपम सौहार्द, जिव्हाळा, सुरक्षितता आणि ऊर्जावर्धन असा या आदिबंधाचा अर्थपिसारा आहे. हे सर्व नसते तेव्हा सिमेंट-विटांचे घर असूनही अनेक संवेदनशील माणसे बेघर होऊन जातात. मातृभूमीविहीन होऊन जातात. जगासाठी एका उज्ज्वल मानवी संस्कृतीच्या घराचे प्रारूप साकार करणाऱ्या एका प्रज्ञासूर्याला | have no homeland असे म्हणावे लागले होते. मातृभूमी नाही. मातृसंस्कृती नाही. घर नाही. मातृभूमीच नाही तर घर कसे असणार? होमलँड नाही. होम नाही. गृहप्रवेशाच्या निमित्ताने लिहिलेल्या पत्रात मी अशोकला लिहिले होते की तुला होमलँड नव्हती. ती

मिळाली. नंतर क्रमाने लॅड तुला मिळाली आणि या लॅडवर तू तुझे होमही उभारलेस. ज्यांना होमलॅड नसते त्यांना आयती घरे मिळतच नाहीत. ती त्यांच्या घामातून, प्रझेतून किवा यातनांमधूनच उगवतात. व्यक्तीला मातृभूमी नसेल तर घर असूनही निराशय ठरते. तेब्हा घराला सांस्कृतिक अस्तित्वार्थ प्राप्त व्हायचा असेल तर मातृभूमीचीच मग आधी निर्मिती करावी लागते.

खरेतर प्रत्येक घराला एक मन असते, या मनातही अनेक घरे असतात आणि त्यांनाही त्यांची मने असतात. विटा, सिमेंट, लाकूड अशा साधनांची वेरीजबांधणी म्हणजे घर नव्हे. या सर्वांमधून साकारणारे एक सेंद्रिय व्यक्तिमत्त्व असे घराचे रूप असते. शिवाय घरात राहणारी माणसे, त्यांचे संबंध आणि त्यांची संस्कृती या सर्वांच्या रांध्यातून घराचे मन तयार होते. त्याचे असे एक भावविश्व आणि त्याची अशी एक सांस्कृतिक मानसिकता तयार होते.

म्हणूनच म्हणतो भिंती, छप्पर आणि त्यातले सामान म्हणजे घर नव्हे. भारी नेपथ्य असूनही नाटक बिघडते. याचे कारण पात्रांच्या कृतीउक्तींना गहनता देण्यात नाटककाराला आलेले अपयश! नाटकातील सकल घटकांचे विश्व गंभीर जीवनार्थांनी अभिस्पंदित व्हायला हवे. तसेच घराचेही आहे. अनेक घरांनाही स्वतःची व्यक्तिमत्त्वे असतात. त्यात घरात राहणाऱ्या माणसांच्या व्यक्तिमत्त्वांची भर पडते आणि होता होता या माणसांच्या व्यक्तिमत्त्वांचाच आशय घरांना प्राप्त होतो. अनेक घरांना अशी व्यक्तिमत्त्वे नसतातच. अशी घरे घरेच होत नाहीत. ती बांधकामे असण्यापुढे जात नाहीत.

घर निर्माण करण्यापूर्वीही माणूस कुठेही कसाही राहातच होता. पण घर त्याने जन्माला घातले. घर केवळ निवाऱ्याची जागा नव्हे तो संस्कृतीचा आरंभ आहे. घर म्हणजे बंदिशाळा नव्हे. मनुष्यत्वाच्या उन्नयनाची ती प्रयोगशाळा आहे. जिंदगीचे पाठ देणारे ते विद्यापीठ आहे. घर म्हणजे जीवन शिकविणारा मातृहृदयी शिक्षक. शिक्षक म्हणजे उजेडाची कळकळ आणि तळमळ. पण घर म्हणजे केवळ शिक्षण नव्हे कधीकधी ते शिक्षाही असते.

खरे म्हणजे घर घरातही असते आणि मनात आणले तर घर घराबाहेही असते. ‘घरास माझ्या भिंती असणे अगदी मला न साहे.’ असेही काही मनांना वाटते. याचा अर्थ घराला लांबी असते, रुंदी असते, उंची असते. पण या सर्वच बाबी घरात राहणाऱ्या माणसांच्या मनांच्या लांबीवर, रुंदीवर आणि उंचीवर अवलंबून असतात. घरांना माणसांच्या मनांचे झापाटलेपण लाभते. माणसांच्या ध्येयांचा आशय घरांना लाभतो. माणसांच्या स्वप्नांची पालबी घरांना फुटते. माणसांच्या मनांची वैशिष्ट्ये घरांची वैशिष्ट्ये ठरतात. काही घरांमध्ये अंधार राहतात. अंधाराचे भक्त आणि अंधाराचे पालक राहतात. या घरांचे रंग वेगळे

असतात. अशा घरांची मने वेगळी असतात. अशा घरात थांबण्याची आणि थांबवण्याची खुलबते चालतात. काही घरांमध्ये शिखंडी तर काही घरांमध्ये विभीषण राहतात. काही घरांमध्ये मुखवटे नांदतात. ते खरे तिकडे असतात. खोटे इकडे असतात. अशा मुखवट्यांच्या घरांना अंतर्विरोध नावाचा कॅन्सर झालेला असतो. काही घरांमध्ये असत्ये राहतात. त्यांना सत्य सहन होत नाही. ही घरे सारखी चिडलेली असतात. सत्ये पुढे जायला लागली की ही त्यांच्या मागे लागतात.

पृथ्वीवरील भारत या देशात माझे घर आहे. त्याचे नाव आम्ही सर्वांनी मिळून 'लुम्बिनी' हे ठेवले आहे. लुम्बिनीत बुद्ध जन्मला होता. तो इहवादी, जडवादी, समतावादी आणि बुद्धिवादी तत्त्वज्ञ होता. बुद्ध मला माझा वाटतो त्याचे हे कारण आहे. बुद्धिवादाच्या कसोटीला आणि समता व सामाजिक न्यायाच्या निकषाला जे उतरत नाही, त्यावर मी प्रेम करू शकत नाही. त्याला मी मित्रही मानू शकत नाही. मी घराचे नाव लुम्बिनी हे ठेवून बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाशी नाते जोडले आहे. या देशात माझे घर आहे याचा अत्यंत गौरव मला वाटतो त्याचे कारण या देशात चार्वाक, बुद्ध, कपिल आणि आंबेडकर यांच्यासारखे तत्त्वज्ञ आहेत हे आहे. हे असे नसते तर सार्व-कामूच्या, मार्क्सच्या, सॉक्रेटिसाच्या आणि हिरोकिल्टसच्या देशांमध्ये मी माझे घर घेऊन गेलो असतो. तिथे स्वतःला फुलवले असते. तिथून मी प्रकाशाशी नाते जोडले असते.

लुम्बिनीत मी १९९७ साली आलो. हे घर केवळ माझ्यासाठी स्वतंत्रपणे जभिनीतून उगवले होते. अगदी जन्मापासूनची सुमारे पंधरा वर्षे मी येरल्यामध्यल्या घरात राहिलो. त्यानंतर १९९७ पर्यंत अनेक घरांमधून पाहुण्यासारखा राहिलो. सुरुवातीला नागपुरात घर पाह्यला गेलो. तेव्हा घरमालकाने मला जात विचारली आणि रक्तबंबाळ झालो. हा १९६९ चा काळ! अजूनही गुणवत्तेऐवजी जात पाहिली जाते. प्रेम करण्याआधी, काही देण्याआधी प्रस्थापिताशी जुळवून घेण्याची वृत्ती पाहिली जाते. खोट्या आणि मूलतत्त्ववादी माणसांपुढे गोऱा घोळण्याचे कसब पाहिले जाते. याला अंतच नसेल काय असा प्रश्न माझ्या पोळलेल्या मनाची कायम सोबत करतो आहे.

पण मी जाणीवपूर्वकच मूलतत्त्ववादांच्या विरुद्ध टोकाला उभा आहे. त्याचे मूल्यही देतो आहे आणि याचे समाधानही मला आहे. हनुमाननगरापासून विद्यापीठाचे क्वार्टर अशी घरांतरे झाली. खरे म्हणजे 'लुम्बिनी'ला जाण्याच्या मार्गावरील हे थांबे होते. पण हे थांबेही गजबजलेच राहिले. वाचन, निरीक्षण, चिंतन आणि लेखन या गोष्टी याही घरांमध्ये झापाटल्या मनानेच चालल्या. खूपदा रात्र रात्र लेखन केले. रात्र रात्र चर्चा चालत. मुठी वळून कधी चर्चा चालल्या.

कथी डोळे भिजवीत आलेल्या आठवर्णीसोबत चालल्या. चर्चा फक्त साहित्यावर चालत असेही नाही. राजकारण, समाज, शिक्षण, आरक्षण, पदे भरण्यासंबंधीची प्रस्थापितांची धोरणे, आपले वाचन आणि अभ्यास यासंबंधीही चर्चा चालत. कवी येत, कवितावाचनाचे कार्यक्रम होत. निबंधवाचन होई. त्यावर चर्चा चालत. नागपुरातील अनेक विद्रोही कवी येत. युवराज सोनटके, प्रसेनजित, अशोक शंभरकर, चंद्रकांत वानखेडे, वासुदेव डहाके, बाळाभाऊ कळस्कर, अनिल सूर्या, अशोक कांवळे, भाऊ पंचभाई, वामन निंबाळकर, नीलकान्त ढोले, अविनाश वरोकर असे अनेक कवी येत. मनोहर वडे, अनंत अहमदाबाबाकर, श्रीपाद गंगाधर कावळे, जिंदा भगत, प्रकाश खरात असेही कवी अगत्याने येत. कविता वाचल्या जात. चर्चा होत. हृदये शेकली जात. हवा गरम होई. मेंदू मोहोरून येई.

'लुम्बिनी'त येण्यापूर्वी ज्या ज्या घरांमध्ये मी राहिलो तीही घरे घगडगतच होती. हे सर्व उफाळ, ही सर्व वादळे, या सर्व निखाऱ्यांच्या रांगोळ्या, भावनांची आणि विचारांची ही परम फुलवण पाहून घरे थक्क होत. या घरांनी ह्यापूर्वी हे बाधितले नसे. न झोपता जागत राहून विस्फारलेल्या डोळ्यांनी ही घरे माझ्या या वाढूमयकुटुंबाकडे पाहात राहत. या बेडेपणाला दाव कशी द्यावी हे या शाहाण्या घरांना सुरुवातीला सुचत नसे. हे नेहमीचे आहे. न थांबणारे आहे हे लक्षात आल्यावर घरे त्यात रमायला लागली. दाव देण्याची क्षमता बाढवायला लागली.

घरांना खूपदा अपार आनंद झाला. बाबुराव बागूल, डॉ. श्रीराम लागू, कॉ. शरद पाटील, डॉ. विलास सारंग, दादासाहेब स्पवते, बीर उत्तमराव मोहिते, संभाजी कदम, माईसाहेब आंबेडकर, गंगाधर गाडगीळ, मे.पु. रेगे, त्र्यं.वि. सरदेशमुख, लक्ष्मण माने, सुरेंद्र बारळिंगे, गो.म. कुळकणी, पु.ल. देशपांडे, नारायण सुर्वे, नरेंद्र जाधव, वामनदादा कर्डक, जनार्दन वाघमारे, रावसाहेब कसवे, मुमताज राहिमतपुरे, पुष्या भावे, यू.म. पठाण, कुमार सप्तर्षी, म.य. दळवी, प्र.श्री. नेस्लरकर अशी खूप मोठमोठी माणसे घरी आली. या सर्वांच्या सहवासात घर मोठे झाले. घराने त्यांचे बोलणे ऐकले. घराने त्यांच्यासोबत काही काळ घालविला. घराचे मन या प्रत्येकाच्या संपर्कनि मोठे झाले. भावनांना, विचारांना समृद्धी प्राप्त झाली. मी गंभीर होत गेलो. मी जबाबदार होत गेलो. या सर्वांसोबत झालेल्या चर्चांनी माझ्या काळातील माझ्या भूमिकेची निश्चिती करून दिली. मी कसे जगायला हवे, कसे लिहायला हवे, दुनियेपुढे कसे पेश व्हायला हवे त्यासंबंधीचे नकाशे या सर्वांसोबतच झालेल्या चर्चांनी गुपचूप माझ्या हाती दिले. त्या नकाशांच्या अनुषंगाने मी स्वतःला बांधू लागलो. स्वतःला बांधण्याच्या या काळात स्वतःचे असे घर बांधणे मी विसरूनच गेलो होतो. डोक्यात वाढूमयातले घर झुलत होते. मला वाटते चार लोकांचे लक्ष जावे असे छोटेसे का होईना पण वाढूमयात माझे घर उभे

राहिले आहे. हे घर आणखी मोठे व्हायला हवे आहे. ते अनेक खोल्यांचे, अनेक मजल्यांचे उंच घर व्हायला हवे आहे. हे स्वप्न डोक्यात घेऊन धावतो आहे किंवा हे स्वप्न मला घेऊन धावते आहे. पण जे छोटेसे घर वाढमयात मी उभारू शकलो त्यालाही खूप कालावधी लागला. खूप मेहनत, कष्ट करावे लागले. त्यामुळे जीवनातल्या घराकडे १९९६-९७ पर्यंत दुर्लक्ष्य झाले.

घरी आलेल्या काही मोठ्या माणसांची नावे वर आलेली आहेत. पण माझ्या घरी वॉल्ट व्हिटमन, सार्व, कामू, गोर्की, फ्रॉइंड, हैमिंगवे, मायकोबहस्की, रिचर्ड्स, बटोल्ड ब्रेश्ट, डोस्टोव्हस्की, टॉलस्टाय, चोखामेळा, तुकाराम, केशवसुत, फुले, लोकहितवादी, आगरकर, आंबेडकर ही आणि अशी असंख्य प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत माणसे येऊ शकली नाहीत. याचे मला आयुष्यभर दुःख आहे. त्यांना माझ्या घरी येणे अनेक कारणामुळे शक्य नव्हते. या प्रज्ञावंतांच्या जन्मकाळांनी केलेली गडबड हे प्रमुख कारण आहे. अन्यथा आधीच काही विचारविनिमय शक्य झाला असता तर वरील सर्वच महान माणसे एकाच काळात जन्माला येणे शक्यही झाले असते. हे शक्य झाले असते तर ही माणसे जरूर माझ्या घरी आली असती. मला तर अत्यानंद झालाच असता पण त्यांनाही किमान आनंद तरी झाला असता. आणि खूप आधीच मी अनेक मजल्यांचा झालो असतो. माझ्या घराची प्रज्ञाशक्ती आणखी वाढली असती. माझ्या प्रतिभेने आणखी नव्या दिशा उघडल्या असत्या. पण संवादाच्या अभावामुळे हे शक्य झाले नाही याचे दुःख घेऊनच मी आजच्या घरात जगतो आहे. वरील प्रकाशग्रहांमुळे माझे वाढमयातले घरही मोठे झाले असते. मी राहतो ते घरही उजेडाने अधिकच गदगदून आले असते.

पण मी हातपाय गाळून स्वस्थ मात्र बसलो नाही. मी वरील महान ग्रंथकारांचे ग्रंथ घरी आणले, आपल्या मृत्युनंतरही लोकांच्या घरी आपणाला जाता यावे त्यासाठीच तर ग्रंथकार ग्रंथ लिहितात. ग्रंथांना ग्रंथकारांचे चेहरे असतात. ग्रंथांमध्ये ग्रंथकारांचे प्राण असतात. ग्रंथ ही ग्रंथकारांची मृत्युनंतरच्या जगण्याची शीली असते. मृत्यूला हसत जगण्याची ती शीली असते. मी या ग्रंथांमधील ग्रंथकारांना घरी आणले आणि त्यांचा उन्यनशील सहवास मी अनुभवला. हा सहवास आजही मी अधिकच भुकेल्या मनाने अनुभवतो. वरील ग्रंथकार माझ्या घरी येऊ शकले नाहीत पण त्यांच्या ग्रंथांना माझ्या घरी येणे आणि असणे आवडते.

तर माझे वाढमयातील घर असे जगभर पसरले आहे. त्या घरात माझ्या आवडीचे सर्व प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत राहतात. पण मी राहतो, आणि माझ्यासाठी जमिनीतून उगवले ते माझे घर भारतात आहे. कारण नागपूर भारतात आहे. लोकसेवानगर नागपुरात आहे. 'लुम्बिनी' लोकसेवानगरात आहे.

या घरात आता आम्ही तिघेच राहतो. सौ. पुष्पाताई, मुलगा ऊर्जाविर्धन

आणि मी. पुष्पाताई मराठीच्या प्राध्यापिका आहेत. पदव्युत्तर वर्गांनाही शिकवितात. खूप मेहनत घेतात. ऊर्जावर्धन पॉलिटेक्निकला आहे. पूर्वेला घरात बैठक आहे. बैठकीला लागूनच माझे अभ्यासालय आहे. इथे मला हवे ते ग्रंथ मी आणून ठेवतो आणि अभ्यास, चिंतन, लेखन करतो.

'नवे साहित्यशास्त्र' या पुस्तकापर्यंत माझी स्वतःची छोटीमोठी बत्तीस पुस्तके आहेत. आणखी काही पुस्तकांचे लेखन सुरु आहे. साहित्यक्षेत्रातील कार्यकर्ती मंडळी, कवी-लेखक मंडळी, जिझासू विद्यार्थी घरी येतात. घर तसे गजबजून राहते. माझी सायंकाळ मी लोकार्पण केलेली आहे. चर्चा होतात. खूप गोष्टी नव्याने पुढे येतात. खूप गोष्टीसंबंधी नवनव्याने विचार करणे भाग पडते. कवितांचे वाचन होते. त्यावर चर्चा होतात. प्राध्यापक मंडळी येतात. साहित्यशास्त्रासंबंधी चर्चा होते. अध्यापनासंबंधी विचार होतो. चहाफराळाचे, तर कधी जेवणाचेही पुष्पाताई आनंदाने करतात. माझ्या आयुष्यात, माझ्या घरात त्यांचे फार मोठे स्थान आहे. त्या जिहीने शिकल्या, सहाबी-सातवी झाल्या होत्या. बाकीचे सर्व लग्नानंतर त्यांनी केले. उंटखान्यापासून, हनुमाननगरपासून घरी भावांची मुले शिकायला होती. तेव्हा परिस्थिती खूपच नाजूक होती. शेगडी, स्टोब्हवर स्वयंपाक करावा लागे. घरात मिलोच्या भाकरीही होत. हा ३० ते ८० च्या सुमाराचा काळ होता. आई होतीच त्यावेळी आमच्यासोबत. मेडिकल जवळ. त्यामुळे घरात अनेक लोक येत. गावाकडची मंडळी येत. चार दिवस राहात. मेडिकलला ढबे जात. पुष्पाताईने या सर्वांचे केले. सोबत शिक्षणही केले. या माउलीने उपसलेले ते कष्ट आठवाले की अजूनही माझ्याच जिवाचा थरकाप उडतो. शिवाय साहित्यातली लहान-थोर मंडळी येत असत. पण हे सर्वच अगत्याने केले जाई. तो सर्व आमच्या घराच्या शैलीचाच अपरिहार्य भाग होता.

हनुमाननगरातल्या घरात असताना सत्तर साली आमचे लग्न झाले. मुलगी झाली. पुढे मुलगा झाला. घराने आनंदाने झोके घेतले आणि एकेक पुस्तक जन्माला येत गेले. 'उत्थानगुंफा' हे आयुष्यातले पहिले पुस्तक. ते आज किमान चार-पाच विद्यापीठांमध्ये एम.ए.च्या आवश्यक अभ्यासक्रमात आहे.

भरतनगरात क्वार्टरमध्ये राहताना राज्यपुरस्कारांच्या आणि इतरही वाढमयीन सन्मानाच्या बातम्या घराने ऐकल्या आणि घर आनंदाने अंतर्मुख झाले. इथे राहतानाच अनेक दुःखेही आमच्यावर कोसळली. माझ्या बडिलांच्या मृत्यूची बातमी १९८२ साली ऐकली आणि घर सुन्न झाले. १९९१ साली माझ्या आईच्या मृत्यूने घर पार व्याकूळ-हळवे होऊन रडले. घराने पुष्पाताईच्या बडिलांच्या मृत्यूची बातमी ऐकली आणि घर गुदमस्तन गेले आणि त्यांच्या आईच्या मृत्यूनेही घर खोलवर अस्वस्थ झाले. भावांच्या मृत्यूच्या बातम्या ऐकल्या आणि आम्ही गांगरून गेलो. मूलतत्त्ववादाने माझ्या अजोड गुणवत्तेवर अन्याय केला तेव्हा हा

सन्मान मान असे घरानेच अश्रूभरल्या डोळ्यांद्वारा मला सांगितले. पदापेक्षा लहान असणे ही अनैतिकता होय. भ्रष्टचार होय. पण तुला मिळेल त्या कोणत्याही पदापेक्षा तू कायम मोठाच राहशील हे घरानेच मला सांगितले.

माझे घर नास्तिक आहे. जडवादी आहे. इथे कोणाची पूजाअर्चा होत नाही. आम्ही इहवादी लोक आहोत. 'लुम्बिनी' मध्ये चार्वाक, बुद्ध आणि आंबेडकर यांच्या विचारांची चर्चा चालते. आणि इहवादी नैतिकतेची मांडणी चालते. जसा विचार आम्ही करतो तसे आम्ही जगतो. लुम्बिनीला या अंतर्विरोधविहीनतेचा अपार गौरव वाटतो.

येरल्यावरून काटोलला शिकण्यासाठी पायी जावे-यावे लागे. जाणे तीन कोस. येणे तीन कोस. पायात काहीही नसे. हे चार वर्षे चालले. या माणसाला सौ. पुण्यातार्दीनी मैटिङ गाडी घेऊन दिली. त्या दिवशी डोळ्यांना आसवे सांभाळता आली नाही. आता फक्त लिहायचे आहे. दोन-तीन कादंबन्या डोक्यात आहेत. आधुनिक मराठी वाढमयाचा मागल्या दोन शतकांचा इतिहास लिहायला घेतला आहे. साहित्यशास्त्रातील आणखी काही कूटप्रश्नांवर लिहायचे आहे. 'नवे साहित्यशास्त्र' या ग्रंथानंतर स्वतःचे असे काही सौदर्यशास्त्र मांडायचे आहे. तसा प्रयत्न करून पाहूचा आहे.

माझे घर माझ्या पाठीशी आहे. घराच्या मनात मी आहे. माझे घर माझ्या दुःखांना हसविते. खूपदा घर माझ्या सुखांनी उजळते. क्वचित माझ्या दुःखांनी काजळतेही. पण दुःखांचे सुख करून घेण्याची किमयाही लुम्बिनीतच आहे. लुम्बिनीने आमची सुखाची आसवे पाहिली. दुःखातली आसवेही पाहिली. लुम्बिनी आम्हाला परस्परांना जपायला सांगते. लुम्बिनी म्हणते हाच बुद्धाचा जन्म आहे. असत्याला संरक्षण देऊ नका. सत्याला प्राणांपेक्षा जपा. माणूस हेच परमसत्य. त्याच्यासंबंधी घृणा हे परमअसत्य. परमअसत्य जाळा. परमसत्याला सांभाळा. 'लुम्बिनी' म्हणते याहून बुद्धाचा जन्म वेगळा नाही.

एक दिवा जळतो आहे न विझता
त्या धडपडीचा आशय म्हणजे आमचे घर
त्याचे नाव ठेवले आहे आम्ही लुम्बिनी
इथे हृदयाला येते नवी पालवी, श्वासांना नवे बहर
फुलांना उमलणे तसे मला इथे लिहिणे जमते
लेखकांना लिहिणे तसे मला इथे उमलणे सुचते
गतकाळाला जोहून युग अंथरले आहे टेबलावर
तहानेला पाणी तसे रक्ताला इथे गाणे सुचते
लुम्बिनी म्हणजे बुद्धिवादी सर्जनसोहळा! आणि लुम्बिनीच आहे माझे ऊर्जाघर!

♦♦♦

तोङ दुधानेही पोळले, मधानेही पोळले

भारतामधलेच असावे असेच तेही एक खेडे होते. चिंताप्रबण, हिंदू धर्म आणि संस्कृतीचे आज्ञाधारक लेकरुच जसे. अस्पृश्यतेपर्यंतच्या विषमतेच्या सर्व थरांना कनवाढू आणि श्रीमंत आईप्रमाणे असलेल्या हिंदू कर्मविपाकाची उर्फ अध्यात्माची कायम दुपार या खेड्यावर पंखु पसरवून बसली होती. 'नशिवातच तसं असन तं?' या थोर जीवनप्रणालीचा शतकांपासून एकच प्रहर तिथे सुरु होता. एक सनातन अंधार या खेड्यातील माणसांना सुगंधी-दुर्गंधी लेवले लावून शतकांचे विजयी हास्य मिरवीत उभा होता. या खेड्याला नदी होती. नदीच्या जवळ मांगवाढा होता. चांभारवाढा होता. महारवाढा होता. नंतर कुणबी, तेली, ब्राह्मण, रघवी, रजपूत अशी या खेड्यातल्या मोठ्या गाडवाटेच्या विभाजनरेषेनंतर इतर स्पृश्यांची बस्ती होती. गावापासून सेंट्रल रेल्वे जात होती. गावात मरामाय, मातामाय, भीवसन, मारुती, विठ्ठल अशा देवा-ग्रामदेवांची लहानमोठी देवळे होती. पिरांची ठाणी होती. गावात तमाशे होत. कीर्तने होत. दिवाळीला दंडारी होत. पुराणे लागत. सप्ताह होत. गणपती उत्सव, रामनवमी होई. मोहरमात सवाऱ्या निघत. पावसाळ्यात भरपूर चिखल होई. रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूंनी अनेक दिवसांपासून साचत राहणारी उग्र, भीषण घाण असे. गावात देव होते. जाती होत्या. मंदिरे होती. दारिद्र्य होते भयानक. अस्पृश्यता होती. संतसाधू माणसे होती. हिंदू समाजरचनेचे सुंदर प्रत्यंतर या खेड्यात येई. या खेड्यातील लोक आपापल्या पायच्यांवरून ढोळे मिटून चालत होते. निश्चिंत होते. सर्वांचे वेगवेगळे 'स्वधर्म' सूर्य होते. ते त्यांना अचूक मार्गदर्शन करीत होते. सुमारे ३० ते ३५ वर्षांपूर्वी माझ्या कुठल्यातरी स्वधर्मसूर्याच्या मार्गदर्शनानुसार मी माझ्या चाकोरीवर प्रेम करीत होतो. 'उत्थानगुंफे'तील विद्रोही कविता लिहिणारा मी, 'दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप' मध्ये जडवादी जीवनजाणिवेचे सौंदर्यशास्त्र मांडण्याचा खटाटोप करणारा मी, 'स्वाद आणि चिकित्से'तील वादळी लेखन करणारा मी, आणि विद्यापीठात मराठीचा प्राध्यापक असलेला मी, हा सर्वच आशयविलास त्या गुलाम काळाच्या स्वप्नाचा भाग कधीच

नव्हता. आज जो मी अभिव्यक्त झालो त्याचे हे समाधान नव्हे. पण तरीही मागच्या अंधारात नजर फेकली तर सगळा नवलावच बाटावा इतके भयानक अंतर त्या दोन जगात आहे. मागे पाहिले की जिवाचा थरकाप उडतो. लहानपणी नदीनाल्यांतील बिळांत हात घालून खेकडे-मासे पकडताना आपण साप चावून सहज मरू शकलो असतो. झाडावरून पढून सहज मेलो असतो. आपले म्हातारे घर पढून कधीही मेलो असतो. लहानसहान आजारात भलतेच औषध खाऊन मरू शकलो असतो. अशा अनेकदा शेवटचे पडवे पडण्याच्या सहज शक्यता आठवतात. ज्यांच्या पोलादी चौकटी तोळून मी इथवर आलोय त्या निर्दय नकारांचे चिंतन करायला लागलो म्हणजे मृत्यूने गुदगुल्या केल्यासारखे वाटते. मेलो असतो. पण मेंदू सणकत गेला. कधी आज आहे त्या ठिकाणावरून त्या मध्ययुगीन प्रवासाकडे पाहिले, जिथून सुरु झालो त्या नरकाच्या उपासनाउत्सवाकडे पाहिले की गव्या गदगदून येतो. नजर हरवते. 'डोळ्यांच्याच भिंती'ऐशी ती परिस्थिती. पण दोन जगांतील अंतर मोजताना, विरोधसंबंध तपासताना, मूल्यांची द्विधुबशीलता तपासताना अंधाराचा दिवस बुडवीत बुलंद उभे दिसतात ते एक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दुसरे मिलिंद महाविद्यालय.

मनाची व्यवस्था बदलली की जीवनाचे आदर्शही बदलतात. स्वप्ने धर्मातीत होतात. विचार मूल्यांतर होतात. स्वप्न पडण्याचे इंद्रियच नव्हते असा तो विलक्षण काळ होता. आपल्या जातीच्या पायरीवर बाट्याला येईल तेवढीच हवा जपून वापरावी लागे. आपल्या दारिद्र्याच्या फाटक्या झोळीत मावेल तेवढेच आभाळ कवटाळावे लागे. झानोबा, तुकोबा आणि नामदेव यांचा वारकरी पंथ घरात पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेला होता. आजही बडिलांना त्यांचा पूर्वीचा पंथ विचारला तर ते 'इद्धेल पंत' असे उत्तर देतात. आमच्या घरी भजनाचे केंद्र होते. पखवाज, टाळ, बीणा, घाट या भजनाच्या सामानावरोबरच तमाशाचेही सगळे लिट्रेचर घरी होते. बडील तमासगीर होते. भावांनीही तमाशे केले, दंडारी केल्या. त्या काळात ते शाहीर म्हणून वावरले. तमाशापेक्षा भजनाचा त्या काळी माझ्या मनावर अधिक प्रभाव होता. आपण ख्यातकीर्त कीर्तनकार व्हावे, मोठे साधुबुवाच व्हावे असे लहानपणी फार वाटे. "पांडुरंडग हरी, वासुदेंडव हरी", "पुंडलिक वरदे, हारी विठ्ठल", "झानदेव तुकाराम" अशा गजराने गजरावे असेच वाटे. गुलालबुक्काच स्वप्नात येई. धन्य वाटे. नामदेव-जनाईला आणि चोखोबा-तुकोबाला विठोबासंबंधी वाटे तसेच विठ्ठलासंबंधी वाटत राही. आपण आणि विठोबा या संदर्भात काही नवे चमत्कार घडावेत या आशेने तसे चमत्कार निर्माण करण्याचा ध्यास लागे आणि हे संहज शक्य आहे असे वाटे. जना-चोळ्याला केली त्याप्रमाणे शेवटी परीक्षा घेऊन का होईना आपल्याला विठोबा फार फार मदत करील असे खात्रीच्या पातळीवरून त्या वेळी वाटे. कीर्तनकार

होण्याचे, कारण नसताना अनेक लोकांना भजनी लावण्याचे आपले स्वप्न तोच केवळ पूर्ण करू शकतो या हिंमतीवर मी त्या काळात जगत होतो. भजनात रात्र रात्र जागत असे. कडक सुरात भजने म्हणत असे. ‘निर्गुणपुरी हो तमाशा संताघरी’ याचा अर्थ बरेच दिवस मला कळला नव्हता. पण कळला तेव्हा मनाच्या एका कोपन्यात असलेल्या तमाशाला हिंमत आली. त्यालाही न्याय मिळाला. म्हणजे भजन आणि तमाशा यांच्यात एकदमच काही भांडण नाही हा दिलासा ‘संताघरच्या तमाशा’ने त्या काळी दिला होता. पण आता त्याचीही मोठीच गंमत वाटते. आनंदीआनंद वाटतो अपार. आणि एकटेच हसण्यात मौज.

अस्पृश्यांच्या औंजळीत दुर्लन पाणी टाकले जाण्याचा तो काळ होता. त्यांच्या भांडयात ताक, दूध वरून दुर्लन टाकण्याचा तो काळ होता. दुकानातील सौदा दलितांच्या पदरात लांबून टाकण्याचा तो अध्यात्मबादी काळ होता. पाटील, मालगुजार, धनवंत यांच्या घरापुढून महार-मांगा-चांभारांनी टोपी-पटका काढून, पायातील पायतनं काढून लवून-भजून जाण्याचा तो सर्वाभूती परमेश्वराच्या गजराने पुनीत झालेला काळ होता. माजला का घेडग्या, चंभन्या जरा पायरीनं वाग नं, काहुन बे मांगट्या, माहून्या, घेडग्या लेकाचा, उतमावरोबर कसं वागा लागते समजत नाही का लंभडीच्या, आंगात आनता काबे, या लागते का बत्ती, लयंच माजले भडवीचे, अशा शिव्यांच्या उत्कट ‘आविष्कारा’ने आमच्या गावची अवघी पंढरी त्यावेळी दुमदुमलेली असे. चुकूनही कुणाकडून काही प्रमाद घडला तरी असा घाणीचा मुसळधार पाऊस तेव्हा पडत असे. छत्र्या नाहीत, आडोसा नाही आणि पावसात भिजायची सवय, त्यामुळे ह्या पावसात विनवोभाटपणे लोक भिजत असत. ‘तुका म्हणे उगे राहा’ आणि हे उगेच राह्यला शिकले. असा आझापाळक तो काळ. पण तरी मला विदूरायाचा फारच भरोसा वाटे. जातीबदलचे त्याचे ठरलेले घोरण मला माहीत होते. त्यामुळे त्या प्रांतात तो काही करील ही कल्पनाच मला येणे शक्य नव्हते. पण झाडावरून पडणे, विंचू चावणे, ताप येणे, साप चावणे अशा संकटांपासून आपण करतो त्या भक्तीच्या बदल्यात नक्कीच तो आपल्याला वाचवील. आणि विमान वरीरे नाही शक्य झाले तर एखादी खटारा सायकल तरी तो आपणासाठी वैकुंठीच्या प्रवासासाठी पाठवीलच. आणि एक तर आपल्याला तो मरण येऊ देणार नाही, निदान येऊ दिलेच तर वरील नाट्यमय पद्धतीचे मरण परवडले म्हणून ती तरी व्यवस्था तो करीलच करील. आणि पुढल्या जन्मी यमपुरीत जाण्यापासून वाचवीलच अशी खात्री वाटे. खोटच्या लोकांनी यमपुरीची जी वर्णने केली होती त्यामुळे यमपुरीला मी इतका भीत होतो की यमपुरी टळावी म्हणून मरायचेच नाही असाही निर्णय त्या माझ्या वयाने घेऊन टाकला होता! मरण बंद, मरणावर बहिष्कार. आणि म्हणूनच जायचे तर स्वर्गात. आणि तियेही साधूच व्हावे ही इच्छा. म्हणून तो स्वर्गात

मनासारखी व्यवस्था लावून देईल असे वाटे. स्वर्गातील अप्सरांमुळे स्वर्गात एकदा जायचेच असेही विद्ठलाच्या चोरून मी मनात आणून पाहात असे.

१९५० पूर्वीच्या एका अनन्यसाधारण दुर्बोध अंधारात असले बावळट संस्कारवास्तव मी भोगत होतो. या काळात दरवर्षी कार्तिक महिन्यात आमच्या घरून काकडआरती निघे. आम्हा पोराबाळांच्या जगात तिला त्यावेळी 'डिंडी' हा पारिभाषिक शब्द होता. हा काळ मोठा उत्साहाचा आणि उत्सवाचा असे. असे करता करताच विदूप्रिय होण्याचे आपले संकल्पन एक दिवस पूर्ण होऊन जाईल असे या डिंडीतील संधीवरून ठोसपणे वाटे. पखवाज, टाळ, वीणा, घाट असा सगळा ताफा घेऊन बन्याचवा आम्ही परिपोरच डिंडी नेत असू. आमच्या घरापासून सुमारे पाऊण मैल अंतरावर मालगुजाराचा वाढा होता. अवतीभोवती इतरही लोकांची थोडी वस्ती तिथे होती. या भागाला 'आखाडा' ही संझा अजूनही आहे. तर आखाड्यावर पाटलाच्या वाढ्याशेजारी मोठे प्रचंड विदूलमंदिर होते. कुणीतरी आरती घेणे, कुणी पखवाज, कुणी वीणा, कुणी घाट घेणे आणि इतर पोरांनी हाती टाळ घेणे असे कामांचे शिधावाटप होई. मी एकदमच लहान होतो तेव्हा आरती आमचे भाऊ घ्यायचे. पण जरा डगळ दिसायला लागलो तेव्हा आरती घेण्याची संधी मला मिळाली. सकाळी उठणे, आंघोळी करणे, एकत्र जमणे आणि बरीलप्रमाणे ज्याचे त्याचे ठरलेलं कार्य ज्याने त्याने अंगावर, कुणी हाती, घेतले की घरी पहिली पूजा होऊन डिंडी निघत असे आणि चालता चालता -

**'गुढी उभारावी टाळी वाजवावी
वाट ही चालावी पंढरीची'**

हा अभंग आम्ही मालगुजाराच्या वाढ्यातील विदूलमंदिर म्हणजे पंढरी या भूमिकेने म्हणत असू. जिथे विदू तिथे पंढरी. किंवा

"राम लक्ष्मन जानकी जय बोलो हनुमान की"

"दलिता कांडिता मुखी गाई अनंता"

"रामाच्या नावाने कोण वाया गेले"

"आला महार पंढरीनाथ"

असे येतील ते अभंग साधारणत: ठरलेल्या चालीवर म्हणत आणि जवळील सरंजाम वाजवीत आम्ही जात होतो. कार्तिक महिन्यात थंडी झोंबायची. पण सगळ्या अंगाने आणि अंतरंगाने थंडीशी लढाई करत भक्तीच्या वेगाने आम्ही मंदिरापाशी जात होतो. विदूलमंदिर प्रचंडच होते. सुमारे ८-१० पायऱ्या. नंतर प्रचंड असा कीर्तनोपयोगी गाभारा आणि त्यापुढे विदूलरुक्मणीच्या मूर्ती. तिकडे खूप अंधार. पायरीपासून मूर्ती दिसत नसत. पण पायरीपासूनही अंधारातील

मूर्ती आम्ही पाहात असू, आणि विठ्ठलाला सगळे कळते, आपले तो सगळे ऐकतो. त्याचे कान मोठे संवेदनशील आहेत असे मनोमन मानीत असू, तर दिंडी पायरीपाशी जाऊन थांबे. मग आरतीवाला म्हणून किंवा पुजारी म्हणून मी एका हातातील गडव्यातील पाण्याने शेवटची म्हणजे सर्वात खालची पायरी धूत असे. त्याच पायरीवर पाय देऊन अस्पृश्येतर माणसे हक्काने, आपुलकीने देवळात जात असत. आम्ही धूत होतो, धुचून पूजा करीत होतो, विठ्ठल समजून पूजा करीत होतो त्या पायरीवर पाय देऊन स्पृश्य आत जात होते. आमची पायरी एकतर खालची पण तीही ते लाथाडीत होते. आमचा विठोबा म्हणजे पायरी. पण विठोबाला चेंदून, लाथा मारून ते जात होते. पण आम्हाला धन्यता बेगळीच होती. पायरीची पूजा करायची परवानगी आहे हेच आम्ही आमचे भाग्य समजत होतो, स्पृश्यांचे हे अपरंपार उपकार समजत होतो. अन्यथा आम्ही कशाची पूजा केली असती? कशात धन्यता शोधली असती? कुठे जळत्याभाजत्या मनांना झोपवले असते? कशाच्या बळावर सगळी भावनांची बादळे आणि संवेदनांचे उन्हाळे सहन केले असते? या अगाध आणि अतिमहान सहनशीलतेबदल वारकरी पंथाचे अपरंपार आभार मानायला हवेत. हे असे आता बाटते. तेव्हाच्या नशेला तर हेही सुचले नव्हते. तर पायरी धुचून गुलाल, बुक्का आणि फुले टाकून, उद्बत्ती लावून विठ्ठल समजूनच आम्ही पायरीची लहान मनातील निष्प्राप भक्तीने पूजा करीत होतो आणि हे सुरु असतानाच मोठी माणसे म्हणत त्याप्रमाणे “रूप पाहता लोचनी” हा अभंग आम्ही घेत होतो आणि आपण विठ्ठलाला प्रसन्न करून घेतले या भावनेने लगेच -

“गळा बांधुनिया दोर धरला पंढरीचा चोर”

हा अभंग घेतला जाई. अर्थात चोर धरीपर्यंत जरा घाई होत असे. पण त्याला इलाज नव्हता. तेव्हा अभंगाच्या आतले फारसे कळत नसे. आशय वगीरे. पण उगीचच तसे बाटत असे. मोठ्या माणसांचे पाहून करणे हाही भाग त्या अभंगांच्या स्थळआयोजनामागे असे. पण दिंडीला एक भावपूर्ण, प्रामाणिक प्रयोजन असे. आकृतिबंध असे. पण काही दुःख कोसळू नये, मेल्यावर स्वर्गातिच जाता यावे, नरकात वगीरे आपली रवानगी होऊ नये, स्वर्गात एकदा गेल्यावर देवांना चोरून इतरही काही खाजगी उद्योग उभारता येतील, असाही भयमिश्रीत भाव मनाचा असे. या दिंडीत भयंकर यातनामय भाग निराळाच होता. घरून निघताना आरतीच्या ताटात एक रिकामी वाटी किंवा कप आधीच घेतलेला असे. युगे अदृष्टावीस पायरीशी ढोके फोडणारे आम्ही पायरीची पूजा करून “युगे अदृष्टावीस विटेबरी उभा” ही आरती मोठ्या करुणामय पद्धतीने म्हणत होतो. कापूर जावून सर्वांना देत होतो. आणि -

“पंढरीनाथ महाराज की जय!
 रामभक्त वीर हनुमान की जय!
 ज्ञानदेव तुकाराम
 दृठलवी दृठलवी दृठलवी दृठलवी दृठलवी
 पुंडलिक बरवे हारी विदृठल...”

असे सर्व मिळून कोरस करीत होतो. भक्तिभावाने गजर उभारीत होतो. नाचत गुलाल-बुक्का उधळीत होतो. पोट्टे तसे ट्रेंड असत. तर या प्रकारे आरती होईस्तोवर मंदिराचा पुजारी किंवा बहुधा मालगुजाराचा एखादा सर्वण नोकर दुधाची म्हणजे प्रसादाची वाटी आमच्यासाठी घेऊन येत असे. ते दूध आमच्या आरतीच्या ताटात असलेल्या रिकाम्या वाटीत तो त्याला बाट लागणार नाही या सावधगिरीने वरून दुरून टाकत असे. पण ते दूध आमच्या अस्पृश्य वाटीत सांडत असताना सर्वांना आपली प्रिय लेकर मानणाऱ्या विदृठलाची विश्वकरुण, दयाधन, परमनंट पतितपावन कृपाच आपल्यावर पंढरी होऊन सांडत आहे असेच मनापासून वाटायचे. विठाई प्रसन्न झाली असे तृप्त वाटायचे. कृतार्थ वाटायचे. पण कधीकधी वेगळेच घडे. हे सुख जरा लांबणीवर पडायचे. रिङ्गल्ट विथेल्ड झाल्यासारखे. कारण विटू कुठेतरी अधिक आयम्ही कामात गुंतलेला असे. तो लवकर दूधवाल्याला ऑर्डर देऊ शकत नसे. त्यामुळे आमची मोठी लाचार फजिती होई. त्या लहान मनांची पालवी, उपटून फेकलेल्या रोपासारखी, कोमेजून जात असे. कधी आरती संपून जाई तरी दूधवाला येत नसे. आम्ही मुले त्या शेवटच्या प्रिय पायरीपाशी रेंगाळत राह्यचो. दूधवाला येत नसे. आपले काही चुकले असले पाहिजे असे आमच्या लहान्या मनांना वाटायचे. माउली आज रागात आहे म्हणून आमच्या पोरक्या मनांना फार खिन्न वाटायचे. थंडीशी देहाच्या ढालीने आणि मनाच्या तलवारीने लढाई सुरु असेच. तर कुडकुडणे अभिव्यक्त ब्हायचे. तरी बाट पाह्यचो. कधी खूपच टॉर्चर होई. दूधवाला खूपच डिटेंड होई. इतका की पायरीजवळही पाय दुखत. चेहरे मरगळून जात. त्या दुधासाठी म्हणून आम्ही थांबत होतो असे नाही. पण प्रसादाशिवाय जाण्याची कल्यनाच आम्हाला झात नव्हती. दूध-प्रसाद घेऊन जाणे ही सुंदर परंपरा होती. ते संस्काराचे दिल्हिदर अधिष्ठन होते. दिंडी घरी गेल्यावर “हेचि दान देगा देवा” झाल्यावर आजूबाजूच्या लोकांना, दिंडीतील भक्तांना प्रसाद काय यायचा असा मोठा गंभीर सवाल आम्हा पोरांपुढे असे. मंदिरातील खोल अंधारात विदूरायाकडे पाहणे, त्याची करुणा भाकणे, याहीवेळी, कंटाळा येत असतानाही, “रूप पाहता लोचनी, सुख जाले वो साजणी” म्हणणे, आणखी कुठला तरी अर्धाक्ष्या “भक्तासाठी तो जगजेठी बसून माळावर, पाखरे उडवी सारंगधर” असा अमंग

घेणे, टाइमपास करणे असे सुरु राही. शेवटी दूध आणणारा येई. अग्निपरीक्षेचा पिरीयेडच लांबलेला असे, तो दूधवाला आम्हा भक्तांना स्पर्श होणार नाही या तारतम्याने पण चेहऱ्यावर कटकट लिपीतला काही मजकूर मांडून आरतीतील रिकाम्या वाटीत दुर्लभ दूध टाकत असे, तो असा त्रस्त असल्याने बरेच दूध ताटातील गुलाल-बुक्क्यात सांडत असे, कधी आरतीतील वाटीच कलंदून जात असे, विठाईचा राग अजून गेलेला नाही. आपले आज काहीतरी चुकले आहे असे अशावेळी आम्हास प्रामाणिकपणे वाटत असे. त्याशिवाय वाटी कलंडण्याला कोणतेच रेशनल कारण नव्हते. हे आम्ही धरून चालत होतो.

शेवटी “विठूचा गजर हरिनामाचा झेंडा रोविला” असा अभंग म्हणत आम्ही परतत असू. घरी आल्यावर “हेचि दान देगा देवा”. सर्वांना प्रसाद, याप्रकारे संपत असे.

तर असले अपरंपार आध्यात्मिक औदार्य आणि सामाजिक दातृत्व १९५०-५१ सालाच्या आसपासचे. मी सात-आठ वर्षांचा असतानाचे आणि खेडवातले. भारताच्या १३ च्या शतकात रुतून बसलेल्या, मनूच्याही काळात थांबून असलेल्या, उपनिषदे आणि त्याहीपूर्वीच्या वेदकाळात मुक्कामून असलेल्या ग्रामीण विभागाचे. ते अपरंपार आध्यात्मिक औदार्य आणि सामाजिक दातृत्व तेव्हा भोगताना समीक्षा सुरु झाली नव्हती. त्याची घृणास्पदता आज कळते. पण १९७० साली जे घडले त्यांच्या वेदनांचा हिशेब तेव्हाच मिळाला. ५० च्या यातनांचा हिशेब क्रमाने १९६१-६२ नंतर स्पष्ट होत गेला. सत्तरपर्यंत तो हिशेब आतळ्यांसकट उघड्यावर आला होता. पण १९७० साली जो वार झाला त्याची जखमही तेव्हाच झाली होती. रक्तही तेव्हाच उफाळून आले आणि ठणकही तेव्हाच साक्षात झाली.

१९७० साली मी नागपुरच्या नागपूर महाविद्यालयात मराठीचा प्राध्यापक म्हणून होतो. हनुमाननगर या मेडिकलजवळील आधुनिक आणि सुशिक्षित वस्तीत घर पाह्यला गेलो. मनाचे तोंड यापूर्वी खूप वेगवेगळ्या संदर्भात पोळले होतेच. दुधानेही पोळले होते, मधानेही पोळले होते. पण त्यामुळेच ताक फुंकून पिण्याचा आणि फुंकर वाया घालवण्याचा प्रसंग मजवर आला नाही. पुनःपुन्हा दुधाने तोंड पोळत राहिले. पुनःपुन्हा मधाने आयुष्य जहरत राहिले. तर मी घर पाह्यला गेलो. हनुमाननगरात, मनात भीती लपविली होती. ती उसदून वर येत होतीच. मी हादरत हादरतच चौकशी करीत, कधी पाठ्या पाहात चाललो आणि एका आधुनिक घराच्या पण अशिक्षित व जातीय चेहऱ्याच्या माणसाशी बोलणे घडले. त्याने प्रथम व्यवसाय विचारला माझा. मी जरा अधिकच गिरकीदार अवसान आणून रंगवूनच सांगितले, “मी प्राध्यापक आहे.” आता प्राध्यापक माणूस आणि कुणीही जात विचारावी असे कुठलेही चिन्ह माझ्या देहावर मौजुद नाही. बन्यापैकी जाहीर देह. शिवाय

त्यावेळी माझे चार हातसुद्दा व्हायचे होते. पण घरमालक फारच चलासा दिसला. सरूपता म्हणजे सूपलालित्य आणि वेषलालित्य या बाबी आता डोळे मिट्रून स्वीकारायच्या बाबी उरलेल्या नाहीत. गेला तो काळ. आता काळानेसुद्दा भांग खाल्ली आहे. कलियुगच ते! हे त्याचे कालसंगत अंडरस्टैडिंग आणि गतिशीलता मला विलक्षण वाटली. आणि मी थक्क झालो. त्या चाणाक्ष आणि सेंटपरसेंट योग्य प्रतिगामी माणसाने मला जात विचारली आणि डोक्यातील आंबेडकर आणि फुले शोकाकूल झाले. मनातील जडवादावरूनच जणू जातिव्यवस्थेचे चाक गेले. घनघोर अपघात. मी माझ्यापुरता माणसे जातीने ओळखत नाही. मूल्यांनी ओळखतो. म्हणून जात चोरण्याचा प्रश्नच माझ्यासाठी नव्हता. पण त्या कशातरी रचलेल्या, भयानक नाकाच्या, पिचलेल्या थुतकाढाच्या दैववादी माणसाने, आधुनिक घरात राहणाऱ्या मनुपुत्राने मला जात विचारली. आमच्या बाबुराव बागूलांना मनूनेच मारले होते. पण मला मेलेल्या मनूने मारले नाही तर मनूच्या जिवंत मुलाने मारले होते. भालेच मारले होते. त्या दैववादाच्या फोडाने, स्पृश्य माणसाने मला जात विचारली आणि मी येथील हिंदू मार्क्सवाद्यांनाही नमन केले. पण या सांस्कृतिक आणीचाणीच्या प्रसंगी जात सांगून उपयोग नाही. तेव्हा इथून जात सांगून निष्फळ परतण्यापेक्षा जात न सांगता सन्मानाने निष्फळ परतावे. माझ्या मनात त्यावेळी बुद्ध खाली मान घालून बसला होता. चार्वाक अवाक होऊन बसले होते. पण लगेच विषमतेच्या किल्ल्यांचे कंबरडे मोठण्याचा अफाट प्रयत्न करणारी जडवादी परंपरेची, शुभमूल्यपरंपरेची सगळी मंडळी माझ्या मनात तलवारी झाली होती. तापून तेजःपुंज आणि रक्तासाठी तृष्णित झाली होती. पण मी मलाच आवरले आणि त्या परंपरेच्या शोबड्या पोराला एवढेच म्हटले की जात विचारणाऱ्या माणसाच्या घरी राहणे मला अजिबात मंजूर नाही. पण मी परत फिरलो तेव्हा सर्वांगाला रक्ताच्या धारा लागल्या होत्या. हृदय मूक आकंदन करीत होते. १९५०-५१ चे खेडे आणि १९७० चे शहर या दोघांत बदल झालेला दिसला नाही. १९५० चा मी आणि १९७० आणि आता ८० चा मी यांमध्ये मात्र आमूलाग्र बदल झालेला आहे. अजून माझे खेडे मात्र तिथेच आहे. मनूच्या आझेत. मी मात्र ज्यालामुखी झालो. जगातल्या, भारतातल्या विद्रोहांशी असलेल्या माझ्या नात्याचा शोध घेऊ लागलो. इविदी, विज्ञाननिष्ठ आणि जडवादी झालो. पण ते खेडे तिथेच आहे आणि १९७० सालात शहरही मनाने तिथेच आहे. १९८० सालीही तिथेच आहे. मी आमूलाग्र बदललो. माझा देवदेवतांचा देश तिथेच आहे. बाबासाहेब, ही तुमची ठिणगी चेतली. ह्या तुमच्या ठिणग्या चेतल्या... आणि या ठिणग्याच एक दिवस वणवा होतील!

◆◆◆

निसर्गाचे देणे

निसर्गाचा लावण्यसोहळा पृथ्वीच्या कुशीतूनच जन्माला आला. निसर्ग हे पृथ्वीचे थक्क करणारे लीळाचरित्रच आहे. पृथ्वीच्या पाठीवरील सकळच प्राणिमात्रांच्या सुखदुखांचे गुंतागुंतीचे महानाट्य निसर्गाच्या या रंगभूमीवर लाखो वर्षांपासून अखंड सुरु आहे. पृथ्वीच्याच कुशीतून जन्माला आलेला हा निसर्ग एखाद्या अनन्य किमयेसारखा आहे. ही किमयाच पृथ्वीचा शृंगार झालेली आहे. पृथ्वीला सौंदर्याचे स्वप्न पडले आणि त्याला तिने निसर्ग म्हटले. एका नाजूक आणि तरल भावस्थितीत पृथ्वीला नटावेसे आणि सुंदर दिसावेसे वाटले आणि ती निसर्ग झाली. सृष्टीला काव्य व्हावेसे वाटले आणि ती निसर्ग झाली. निसर्ग हे पृथ्वीचे हृदय आहे. पृथ्वीचे जगणे या निरंतर स्पंदनशील हृदयाशी निगडित आहे.

पृथ्वी हे कोणाही प्रतिमेच्या आकलनक्षेत न येणारे अथांग महाकाव्यच आहे. अनंत चित्रे उरात बागविणारी ही पृथ्वीही एक गुंतागुंतीचे आणि विराट चित्रच आहे. या चित्राला अनंतरंगी अवकाशाचे असीम परिणाम आहे. या अवकाशातील सूर्यनि पृथ्वीला उजेडाच्या आवर्तनशील सदिच्छा दिल्या आहेत. याच अवकाशातील चंद्राने तिला चांदण्याचे अनोखे वेल्हाळ दिले आहे. नक्षत्रांची मोहक नक्षी दिली आहे. सूर्योदयाच्या सूर्यस्तित्याच्या वेळी अलवारपणे उमलणारी रंगांची दीलत दिलेली आहे. आकाशातील निळ्या रंगांचे प्रशांत लावण्य दिले आहे. कोणाही संवेदनशील मनाला हे लावण्य खोल अंतमुख करते. या निळ्या अंगणातील तारा-तारकांचा खेळ तर मानवी मनाला सततच भुरळ घालत आलेला आहे. आकाशातील ढग, त्यांचे नानाविध आकार, त्यांचे नानाविध रंग, ढगांतून उतरणारा पाऊस, आणि न थांबता, न झोपता सततच वाहत राहण्याचे काम करणारा वारा या सर्वच गोर्धेंनी सर्वच प्राण्यांच्या श्वासांचा समारंभ सुरु केला आहे. आकाशाने या पृथ्वीला समुद्र दिले. महासागर दिले. या सागरांनी आकाशाला संगीत दिले. ढगांचे नजराणे दिले.

कोट्यवधी वर्षांपासून पृथ्वीवर समुद्र आणि आकाश यांच्या देण्या-घेण्याचा, त्यांच्या सर्जनशील प्रेमाचा खेळ सुरु आहे.

पाणी म्हणजे जीवन सारखे रहाटगाडग्यासारखे फिरत आहे. समुद्र ते आकाश आणि आकाश ते समुद्र असा या पाण्याचा चक्राकार प्रवास सुरु आहे. आकाश समुद्रावर रुसले तर? किंवा सारे समुद्र आकाशावर रुसले तर? तर पाण्याचा जीवच धोक्यात येईल. जीवनाचा प्राणच तडफळून मरून जाईल. पाणी ही एका शृंखलेची निर्मिती आहे. ही शृंखला तुटता कामा नये. ही शृंखला जपायला हवी. पृथ्वीच्या पोटात पाणी आहे. पृथ्वी ही पाण्याची गझल आहे. ही गझल थांबता कामा नये. पाण्याच्या कुशीतून झाडे जन्माला येतात. गवत आणि नानाप्रकारच्या बेली जन्माला येतात. या पाण्याच्या पोटातूनच मानव, पशू आणि पक्षी अशी अगाध जीवसृष्टी जन्माला येते. हिरव्या, पिवळ्या, काळ्या, निळ्या, लाल, जांभळ्या अशा अनंत रंगाचा महोत्सव जन्माला येतो. नाना प्रकारच्या स्वरांचे आणि ध्वनीचे रुमझुमते लालित्य जन्माला येते. नानापरीच्या गंधा-सुगंधांची मोहमाया जन्माला येते.

पृथ्वीवरच्या वाऱ्याचे, झाडांचे, त्यांच्यावरील रंगांचे, गंधाचे, आकाशाचे, त्यातील ढगांचे आणि ढगांमधून उतरणाऱ्या पाण्याचे आपण कायम कर्जदार आहोत. या सर्वांनीच आपल्याला खूप खूप दिले आहे. या सर्वच सृष्टीने आणि तिच्या प्रकृतीने आपल्याला जन्म दिला. रंगवता येईल अशी श्वासांची मैफल दिली. भावनांचे नाना पातळ्यांवरचे खेळ दिले आणि सतत उजेडाचा अनुवाद करणारी विचारशक्ती दिली. अनंत शक्यतांचे आकाश दिले आणि त्यात उडण्यासाठी प्रझेचे आणि प्रतिभेचे पंख दिले. वाणी दिली. गाणी दिली. चांगले आणि वाईट ठरवता येणारे विवेकबुद्धी नावाचे निवड महामंडळ दिले. पाणी दिले, अन्न दिले. पानांच्या आकारांचे, रंगांचे, पक्ष्यांच्या आणि पशूंच्या अगणित आकारांचे आणि रंगांचे केवढेतरी अफाट सौंदर्य दिले. निसर्ग पृथ्वीच्या पोटी जन्मतो, पण तो तिच्याहूनही मोठा आणि देणारा हात होतो. निसर्गाच्या या दातृत्याला किनारा नाही. निसर्गाच्या या दानप्रक्रियेला खंड नाही. निसर्ग हा प्रकृतितःच कायम एक सर्जनमहोत्सव आहे. सतत नवनवे उन्मेष जन्माला घालण्यात दंग असलेली ती महाप्रज्ञा आणि महाप्रतिभा आहे.

निसर्गानि, या सृष्टीने आपल्यासाठी या सर्वच गोष्टीचे अगाध भांडार उघडून दिले आहे. आपण निसर्गसुत आहोत. आपल्याला निसर्गानि सर्वच दिले. त्याने आपल्याला वस्त्रे दिली. निवारा दिला. अन्नाचे अनंत प्रकार दिले. अनंत शक्यतांचे असंख्य उगम दिले. बेळ्ठोबेळी आपल्याला जे जे घ्यावेसे बाटले आणि घेणे शक्य झाले ते ते आपण निसर्गाकडून घेतले. निसर्ग आपल्याला जे

देऊ शकतो त्याचा कोणालाही आणि कोणताही अंदाज बांधता येणे शक्य नाही. त्याचे हे दातृत्व मानवाला क्रमाक्रमानेच कळत गेले. त्यामुळेच ते आपल्याला पुढेही अधिकाधिक कळत जाईल. निसर्ग हा शक्यतांचा आणि कधीही पूर्णविराम नसलेल्या शक्यतांचा महासागरच आहे. आपण त्याच्यापासून घेण्याची आपली कुवत सतत बाढवायला मात्र हवी. आपण आपल्या मागण्या बाढवायला हव्या. निसर्गाजबळ आपल्याला माहीत आहे ते सर्वच आहे आणि आपल्याला माहीत नाही असेही कितीतरी आणि सर्वच आहे. खूपदा असे घडते की आपल्याला मागणेही सुचत नाही आणि घेणेही सुचत नाही. मात्र, आपली भावनिक, वैचारिक आणि सांस्कृतिक उंची गा घेण्याशी निगडित असते आणि वरील सर्वच संदर्भातील आपली गरिबी आपल्या न घेता येण्याशी निगडित असते. पण निसर्ग असा कायम देऊ शकणारा अगाध हात आहे. त्यामुळे तो आपणाला सततच देत आला आहे. भलभलत्या भ्रमामुळे त्याच्या या देण्याकडे आपण पाठ फिरविण्याचा कृतज्ञपणा केला. तरीही निसर्गाच्या या देण्यातूनच माणसाचे आजवरचे जीवन समृद्ध झाले आहे. अर्थात, मानवी जीवनाची ही समृद्धी मानवाला निसर्गाकडून घेता येण्याच्या कुवतीएवढीच आहे हेही खरेच आहे.

मानवाचे जीवन खरोखर सुंदरच आहे. असंख्य वृत्तींनी आणि प्रवृत्तींनी हे जीवन कुरुप आणि बेढब करण्याचा, दुर्गुण आणि निराकार करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला तरीही हे जीवन सुंदरच होत आलेले आहे. या वाटचालीत निसर्गाने सहोदराप्रमाणे जीवनाची साथसंगत केलेली आहे. माणसाने या निसर्गाला मनापासून धन्यवादच दिले पाहिजेत. निसर्गाशी माणसाने कायम कृतज्ञच राहिले पाहिजे. निसर्गाच्या लहरीमुळे मानवी जीवनाची कधी कधी वाताहतही होते. पण हे सर्व गृहीत धरूनही माणसाने निसर्गाला आदरपूर्वक मुजरा केला पाहिजे. कर्तृत्ववान आणि सुसभ्य मुलगा जसे आईबापाचे पांग फेडतो त्याप्रमाणे आपल्या संपूर्ण वंशाचा जनक म्हणून मानवानेही निसर्गाचे पांग फेडले पाहिजे. आपल्या सुसभ्यपणाला इतकीही दुखापत होईल असे मानवाने कधी वागू नये. आपण जीवनाचे सौदर्य निर्माण करणारे लोक आहोत आणि त्यामुळे आपला वंश सौदर्यवंश आहे, हे मानवाने कधी विसरू नये.

अर्थात, माणसाने मोठ्या प्रमाणात निसर्गाचे पांग फेडले आहेत आणि आपल्या सौदर्यवंशाची शानही बाढविली आहे. त्याच्या हातून काही चुका झाल्याही असतील, पण तरीही या माणसाने आपल्या दात्यालाही दामदुपटीने देण्याचे दातृत्व प्रकट केले आहे हेही नाकारता येत नाही. निसर्गाजबळून माणसाने खूप काही घेतले आणि त्यांची असंख्य पातळ्यांवरील नवनवी सर्जनशील मिश्रणे

करून सौंदर्याची केवढीतरी दोलत त्याने निर्माण केली. गुहेत राहणारा, कंदमुळे खाणारा, कमरेभोवती झाडांची पाने गुंडाळणारा माणूस सततच नवनवे काहीतरी करीत राहिला. धडपडत राहिला, फडफडत राहिला. अबकाशाच्या सीमा त्याने बाढविल्या. आपल्याभोवतीचे किनारे त्याने पुढे पुढे ढकलले. जीवनाचा 'अकराही दिशांनी' त्याने विस्तार केला. प्रगतीचे लक्षावधी मजले चटून तो असा इथवर आला आहे. हे इतर जीवसृष्टीला जमले नाही. या सर्वच मानवेतरांना आपापल्या चीकटी तोडता या उल्लंघिता आल्या नाहीत.

झाताच्या हही ओलांडून सतत पुढे जाणाऱ्या आणि सतत परिवर्तनशील आणि विकसनशील असणाऱ्या स्वभावामुळे माणसाला हे जमले. ही त्याच्यातील असमाधानाची सुंदर निष्पत्ती आहे. हे असमाधान माणसाच्या सोबत नसते, तर भौतिक आणि नैतिक विकासानेही त्याची सोबत केली नसती. या असमाधानाची आग माणसाला थांबू देत नाही. पुढे आणि त्याहीपुढे तीच त्याला सतत खेचत राहते. माणूस हा सतत नव्याचा, अधिकाधिक पूर्णत्वाचा शोध घेणारा प्राणी ठरला आहे त्याचे हे कारण आहे. सृष्टी ही नवनवोन्मेषशालीनीच आहे आणि नवनवोन्मेषशाली असण्याचा संस्कार माणसाने सृष्टिपासूनच घेतला आहे. सृष्टीतील ऊर्जेचा वारसा त्यानेच प्रकृतिः पत्करला आणि परिणामी तो तत्त्वज्ञानांचा, काव्यादी कलांचा, प्रगमनशील संस्कृतीचा आणि भौतिक सभ्यतेचा महान निर्माता ठरला. निसर्गापासून त्याने जितके घेतले तेवढेच किंवद्दुना त्याहून अधिक जास्त आणि अधिक सुंदर करून निसर्गाला दिलेही. इतर कोणाही प्राण्यांपेक्षा खुद सृष्टीनेही यासंदर्भात मानवप्राण्यालाच अधिक धन्यवाद द्यायला हवेत.

याचा अर्थ माणूस कधी चुकलाच नाही; त्याने निसर्गाची फसवणूक कधी केलीच नाही असा नाही. वृक्षवेलीच्या, पशू-पक्ष्यांच्या, नदीच्या, जंगलाच्या, एखाद्या तलावाच्या, समुद्राच्या, पावसाच्या सहवासात माणसाच्या प्रतिभेला पंख फुटतात. अशा एकान्तात त्याला नवनव्या सत्यांची, नवनव्या कल्पनांची हिरेमाणके मिळतात. त्याच्या प्रज्ञेला आणि प्रतिभेला नव्या निर्मितीची झुंबरे लगदून येतात. खरे म्हणजे हा निसर्गाच्याच सृजनाचा वांशिक वारसा आहे. कारण माणसाचा वंश मूलतः निसर्गवंशाही आहेच. निसर्ग झाडा-झुडपांपासून नाना प्राण्यांपर्यंत सर्वच निर्माण करतो. निर्मिती आणि सतत निर्मिती हीच निसर्गाची अंतःप्रवृत्ती आहे. त्याचाच सर्वश्रेष्ठ पुत्र असलेल्या माणसाने हाच निर्मितीचा वारसा पत्करला आहे. माणूसही सारखा नवनवे काही निर्माणच करीत चाललेला आहे. यामागेही हीच वंशप्रेरणा काम करीत आहे, असेच महटले पाहिजे.

निसर्ग सूपदा आईसारखा बागतो, पण कधीकधी तो मारखुंडया बापासारखा कठोरही होतो. आई क्षमा असते, बाप शासन असतो, शिक्षा असतो, क्षमा हा शब्द आई या शब्दाला पर्यायी असाच शब्द आहे आणि कठोर शासन हे शब्दही बाप या शब्दाचे पर्यायी शब्दच आहेत. पण या दोन्ही शब्दांमधून लेकरांच्या हिताचा झारा झुळझुळत असतो यात शंका नाही. माणसाच्या हातून काही चूक झाली तर निसर्ग या माणसाला बापाच्या कठोर मनाने शासन करतो. माणसाला या शासनाचा बराचसा भाग टाळता येईल. निसर्गाला आपण तोडले तर निसर्ग आपणाला तोडील. निसर्गाला आपण जाळले तर निसर्ग आपणाला जाळील. आपण निसर्गाची नासधूस केली तर निसर्गही आपली नासधूस करील. निसर्ग त्याच्या पद्धतीने काम करतो. त्याच्यासाठी आपण गृहीतच नसतो. त्यामुळे माणसानेच निसर्गाला नीट समजून घेतले पाहिजे. निसर्गातील झाडांना, त्यातील सर्वच वस्तुरूपांना भावना आहेत. त्यांना जीव आहे. हे या निसर्गपुत्राने समजून घ्यायला हवे. माणूस या सर्वच जिवंतांचा सहोदर आहे. आपल्या या सहोदरांवर, आपल्या सख्यावर आणि सोयन्यांवर, आपले जीवन फुलविणाऱ्या या आपल्या सहकाऱ्यांवर आपल्या हातून अन्याय होणार नाही याची सर्व काळजी माणसाने घेतली पाहिजे. या सर्वांनाच मने आहेत. त्यांचीही वेगवेगळी मातृभाषा आहे. गंधांमधून, रंगांमधून, ध्वनींमधून आणि आकारांमधून हे सर्वच बांधव आपापली मनोगते व्यक्त करीत असतात. ही त्यांची संवादशीली आहे. आपल्या आततायीपणाबदल, ओरवाढून घेण्याच्या स्वयंकेंद्रीत वृत्तीबदल, क्षुद्र स्वार्थबदल आणि निर्दय विध्वंसकपणाबदल निसर्गातील या आपल्या बांधवांच्या आपल्यासंबंधी काही तक्रारी आहेत काय ते डोळ्यात तेल घालून बघायला हवे. त्यांची मनोगते समजून घ्यायला हवीत. त्यांच्या तक्रारी त्यांच्याच भाषेतून आणि लिपीतून समजून घ्यायला हव्यात. या तक्रारीची सोडवणूक करायला हवी. हे झाले तरच आपण सुन्या अर्थने उत्तम निसर्गसुत ठरू शकू, हे या माणसाने आपल्या मनाला सतत बजावत राहिले पाहिजे. यासाठी आवळा घेण्याचा आणि भोपळा देण्याचा निसर्गाचा विधायक वारसा आपण कृतीत उतरवला पाहिजे. निसर्गाचे देणे आपण असे कृतज्ञतापूर्वक त्याला परत करीत राहायला पाहिजे. हीच मानवी जीवनाच्या सातत्याचीही वाट आहे आणि मानवी जीवनाच्या सौंदर्याचीही वाट आहे.

उन्हाळा

येणारा प्रत्येकच उन्हाळा मला आता माझ्या लहानपणातील उन्हाळ्यांपाशी घेऊन जातो. या लहानपणासाठी माझे खेडे आणि त्याच्या आजूबाजूची चार-दोन खेडी एवढाच जगाचा विराट विस्तार होता. शाळेत जायचे टाळणे आणि मुक्तपणे खेळणे, अशा आनंदाच्या एकदोन गोष्टी सोडल्या तर बाकी सर्वच गोष्टींचा भयंकर राग यायचा. कौलाल घर गळायचे म्हणून पावसाळ्याचा राग यायचा. थंडीने हात-पाय, ओठ आणि भावनाही उलायच्या म्हणून हिवाळ्याचा राग यायचा. मनावर आणि अंगावर धगधगते निखारे ओततो म्हणून उन्हाळ्याचा राग यायचा. पण काही जणांबद्दल प्रेम वाटायचे. याही उन्हात फिकट हिरव्या फुलांची मैफल सजवणाऱ्या कदूनिंबाबद्दल गौरव वाटे. वावराच्या धुऱ्यावरील गुलमोहर आणि पळस जितेंद्र अभिषेकीप्रमाणे लाल रंगाची सुंदर गाणी गाताना दिसत. वाटायचे हा उन्हाला खिजविणारा विद्रोहाचा उत्सव आहे. आणि आपले हिरवे पिसारे फुलवून उन्हाला खजिल करणाऱ्या झाडांचे स्वभाव मला आवडत. उन्हाला हसणाऱ्या या सर्वच लहायांबद्दल गर्व वाटे. या लढायांमधील माझ्या छावणीला मी पुनःपुन्हा उराशी कवटाळून घेई.

माझ्या लहानपणाने स्वतःपुरत्या काही व्याख्या करून घेतल्या होत्या. हिवाळा म्हणजे काय तर थंडीचा पाऊस. उन्हाळा म्हणजे काय तर ठिणग्यांचा आणि निखाऱ्यांचा पाऊस. निखाऱ्यांचा पाऊस म्हणजे गारपीठ आणि पावसाळा म्हणजे कौले बाजूला करून घरात सांडणारा अडचणीचा उन्हाळा! उन्हाळ्यात मला प्रश्न पडायचे. ऊन एवढे विनाकारण कशासाठी तापते? कोणावर तापते? त्याला कोणाचा संताप येत असेल? लोकांना गरज आहे तेवढेच ऊन तापावे. उगीचच तापून त्याने स्वतःला वाया घालवू नये पण, ऊन रात्री कडाडत नाही, याचाच आनंद ब्हायचा. दिवसा गरजेहून जास्त तापून उगीच खर्च होण्यापेक्षा काही बचत करून रात्रीही हातपाय पसरण्याचा मुद्दा उन्हाला सुचत नाही याबद्दल मात्र फार बरे वाटायचे. उन्हाला ऐकायला जाईल किंवा

त्याच्याजबळ कोणी चुगली करील या भीतीने हा मुद्दा मी माझ्या शब्दांनाही कधी सांगितला नाही.

कैन्या मोठ्या होऊ लागल्या की, ऊनही मोठे होऊ लागायचे, या संबंधाचे चिंतन मनात धावायला लागे आणि कैन्यांची समजूत घालून त्यांची मोठे होण्याची बेळ बदलली तर उन्हाळ्याचा उन्हाच्या कडाक्याशी संबंध तोडता येईल, असे मला गंभीरपणे वाटायचे. ऊन मे महिन्यात संतापायला लागते किंवा लाने व्हायला लागली की ते ताळतंत्र सोडून वागायला लागते, यावर एक उपाय सुचायचा. मे महिना नोव्हेंबर महिन्याच्या जागेवर नेला वा सगळी लाने ऑक्टोबरमध्येच आटोपून घेतली तर उन्हाचे कारण सहज संपविता येईल. उन्हासोबतचे युद्ध रद्द करता येईल पण, एक अडचणही उभी राहायची. मे-जूनमधील सर्व जन्मही नोव्हेंबरमध्ये न्यावेत. अशी मागणीही काहीजण करतील आणि शाळांसाठी या अदलाबदली तापदायक ठरतील असे वाटायचे.

खूपदा वाटायचे उन्हाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करावे. म्हणजे आपल्या तापण्यामुळे कोणीच तळले जात नसतील तर आपल्या तापण्याचा उपयोग काय, हा प्रश्न खुद उन्हाला पढेल आणि ते आपल्या तापण्याचा कार्यक्रमच रद्द करून टाकील पण एक होते, उन्हाच्या तापण्याचा राग सोडला तर उन्हाबद्दल माझी कोणतीच तक्रार नव्हती. उन्हाळ्यातल्या उन्हाने हिवाळ्यातल्या उन्हापासून समजूतदारपणा शिकावा आणि पावसाळ्यातल्या उन्हापासून संयम शिकावा असे वाटायचे. कारण मला उन्हाचा रंग आवडायचा, त्याचा उजेड आवडायचा, ओले कपडे सुकविण्याचे त्याचे कौशल्य आवडायचे, हिवाळ्यातील थंडीत जळणाऱ्या जीवांसोबत उन्हाने मांडलेला चांदण्यांचा खेळ छान वाटायचा, या उन्हाचा हा कनवाळूपणा मोठा मोहक वाटायचा.

तेब्हा वाटायचे सूर्य फक्त प्रकाश देतो. उन्हाशी त्याचा संबंधच नाही. ऊन हे खाते स्वतंत्रच आहे. लग्नाचा मोसम सुरु झाला की ते आकाशात स्वतंत्रपणे निर्माण होते. त्यामुळे सूर्य माझ्या रागाच्या कक्षेत येत नसे पण, झाडांना रंगा-गंधांचा मोहोर येतो तसा सूर्याला उन्हाचा मोहोर येतो, हे कळले तेब्हा सूर्याच्या चलाखीचा मला राग आला. प्रकाश आणि भाजरे ऊन यात मला संगतीच दिसेना. वाटायचं याचेही काही खरे नाही.

अशाबेळी एक युक्ती मला सुचायची. पाणी थंड राहावे यासाठी माठाभोवती ओले तरट गुंडाळले जाते. तसेच एखादे मोठे तरट ओले करून सूर्याभोवती गुंडाळावे, म्हणजे त्याचे डोकेही आणि उन्ही शांत राहील. हे सुचायचे एक कारण होते. ऊन चावे घ्यायला लागले की, मी घरातली धोतरे भिजवून बांधायचो, घराचा काही भाग छान वातानुकुलीत करायचो. ओल्या धोतरांनी

घराचा काही भाग थंड होतो तर ओल्या तरटाने सूर्य थंड का होणार नाही असे माझे तर्कशास्त्र होते. अर्थात, मनातल्या मनात मी हे सायंकाळी कस्तूर पाहात असे आणि त्याचा परिणाम म्हणून रात्री सूर्य तापत नाही, हे बरोबरीच्या पोरांना पटवून देत असे. मला ते पेपरमिंटच्या गोळ्या देत.

यण हे दिवसाही घडावे असे वाटे. कारण दिवसा उलंगवाढी झालेल्या बावरांमध्ये मी भुईमुगाच्या शेंगा उकरायला जात असे. भरदुपारी चिकट भोपरं तोडताना आणि खाताना ऊन लागे. आंब्याचे पाढ शोधायला दुपारी जावे लागे. भर उन्हात रेशनच्या मिलो ज्वारीसाठी येनव्याला जावे लागे. आर्थिकदृष्ट्या अशावय म्हणून चपला वापरण्याची पद्धती तेव्हा नव्हती. पायाची आग होई. एप्रिल महिनाही जमिनीचा तवा तापवी. अनवाणी पायांनी या तव्यावरून मी काटोलला शिकायला जाई. पाचवीपासून! तीन कोस जाणे, तीन कोस येणे, त्यामुळे कोणीही विचारली तरी उन्हाची अचूक व्याख्या माझे पायच सांगतील असे मला वाटते.

उन्हाशी लढण्यासाठी मी जांब नदीच्या डोहाची ढाल त्या डोहाला न सांगता वापरत असे. तीन-चार तास आम्ही त्या डोहात मासोळ्यांप्रमाणे दडत असू पण डोहावर उन्हातूनच जावे लागे. तापलेला गागरा तळवे भाजून काढी. यावेळी बाटायचे दुनियेत एवढे ऊन असते हे आधीच कळते तर इथे जन्म घेणेही टाळता आले असते.

‘कैसा हा उन्हाळा
कैशी बंदिशाळा
उभा जन्म काळा
झाला येथे’

ही बंदिशाळा किती आयामांनी आपल्याला घेरत असते आणि भावनांचे सगळे मोहोरच इथे काळवळून जातात.

‘स्वप्न खोदता डोळ्यामध्ये
कळवळली छिन्नी
तळला गेलो शब्दांसह
दुःखांच्या मध्यान्ही’

असे घडले. लहानपणापासून ही प्रक्रिया पाठीशी लागली आहे. म्हणून त्या काळात उन्हासोबत कडाक्याचे भांडण करण्याचा विचारही डोक्यात येई. पण भाषेच्या प्रश्नावरून माघार छ्यावी लागे. उन्हाला आपली भाषा

सवय

प्राण पणाला लावून नव्याचा आणि नवे सांगणाऱ्यांचा द्वेष करणे ही सवय अनेकांना दुर्धर व्याधी जडावी तशी जडलेली असते. या सवयीचे ते बळीच असतात. या गुलामांना ही सवय चांगल्या-वाईटाचा निर्णयच करू देत नाही. ही माणसे सवयीच्या डोळ्यांनी सोयीचे तेवढे पाहतात आणि सवयीच्या पायांनी कुठेही न जाता चालत राहतात. चाललेले असते ते असे अंगबळणी पडलेले असते की त्याहून वेगळे घडावे ही कल्पनाच त्यांना करता येत नाही. नवे घडले तर ही माणसे ते सहन करीत नाहीत. येणारा प्रत्येक क्षण ते सवयीच्या तराजूतच मोजतात. सवयीच्या चाळणीनेच ते वर्तमान चाढून घेतात. गळले नाही ते फेकले जाते. चाळणीला सवयीची अशी सुबक छिद्रे असतात.

अशी सवय म्हणजे थांबलेल्या स्वभावाचे वैशिष्ट्यच होय. ही सवय केवळ पुनरावृत्तीचा स्वीकार आणि उजळणीचा गौरव करते. ती या लोकांची जगण्याची शैली होते. या शैलीला मुंगळ्याप्रमाणे ते चिकटून राहतात. त्यालाच ते जीवन म्हणतात. घडून गेलेल्या आणि अंगबळणी पडलेल्या गतकाळाला चिकटून राहण्याला ते उत्तम म्हणतात. खेरे तर या लोकांना सवयीने जिवंतच ठेवलेले नसते. त्यांना तिने जीवनापासून पार तोडूनच फेकलेले असते. मरणाच्या अलंकारांनी त्यांना मढवलेले असते. जगण्याचा, त्यातील ऊर्जेचा त्यांना अनुभवच नसतो. या लोकांनी जीवनासंबंधी बोलणे हे प्रेतांनी जीवनाची चर्चा करण्यासारखे असते.

या सवयीचे शिक्षणच बहुसंख्य लोकांना देणे हेच गुलामांच्या मालकांच्या हिताचे असते. गुलाम आदर्श असावा याची ते काळजी घेतात. सवर्योनाच रुद्धी, पंरपरा, अध्यात्म, धर्म अशी गोडस नावे दिली जातात. त्यांना पावित्र्य विले जाते. सवयीचा बाहेरच्या शुद्ध हवेशी संबंधच येणार नाही याचीच काळजी घेतली जाते.

ही कृतघ्न सवय उपकाराचीही फेण अपकाराने करते. तेच तिचे नीतीशास्त्र असते. काही उदाहरणे पाह. एक जोतीबा फुल्यांचे आणि दुसरे गोपाळ गणेश आगरकरांचे! विषमतेची दुष्ट सवय जडलेल्या समाजाने स्वतःला अंधारात कोहून ५४ * यणव्यात हसलेली फुले

घेतले होते. आणि दारे बंद केली होती. समतेचे गाठोडे घेऊन आलेल्या जोतीबांनी त्या दारांवर धडका मारल्या. शुद्ध-अतिशूद्ध आणि स्त्रिया यांच्या मुक्तीचा उजेढ बाटण्याचा सपाटा फुल्यांनी चालवला होता. अंधारात लपलेल्या समाजाला माणुसकीचा निरोप सांगायला फुले आले होते. पण दुर्गंधीच्या सवयीचा सण साजरा करणाऱ्या समाजाने फुल्यांवर मारेकरी पाठविले. सवय अशी कृतज्ञ असते. उपकाराची फेडही ती अशी अपकाराने करते.

या सवयीच्या दारांवर आगरकरांनीही घण घातले. स्त्रीमुक्तीची जीवनसत्त्वे त्यांच्याही जवळ होती. संमतीवयाचा अवघड गड प्राणपणाने ते लढवीत होते. स्त्रीत्वाची अशी विटंबना करू नका असे ते कळकळीने सांगत होते. पण याही सुंगंधाला त्या समाजाने शत्रू मानले. याही शुद्ध भावनांचे धिंडवडे त्या समाजाने काढले. आगरकरांची प्रेतयात्रा काढून आपण कोण आहोत हे त्या समाजाने जगाला सांगितले. घाणीशी चाललेली आपली प्रणयक्रीडा चालूच ठेवली. नव्याचा द्वेष करण्याच्या सवयीचाच हा दुःखद प्रताप आहे. जुने 'जाऊ या मरणालागुनी - जाळुनी किंवा पुरुनी टाका' असे या दुष्ट सवयींनाच उद्देशून केशवसुत म्हणाले होते.

तुच्छतेने पाहणे, द्वेष करणे, स्वतःला उच्च समजणे, अंधश्रद्धेचे उत्सव साजरे करणे, नव्याचा द्वेष करणे आणि मानवी प्रतिष्ठेला मारक ठरणाऱ्या अमानुष गोष्ठींना सुस्तपणे चिकटून राहणे या दुष्ट सवयी होत. या सवयी मृत्यूप्रवर्तक असतात. या सवयी समाजाला जागा सोडू वेत नाहीत. त्या समाजाला गोठवतात. अशा समाजाला जगण्याची बेरीज वा गुणाकारही जमत नाही. तो फक्त नव्याचा भागाकार करतो. असा समाज फक्त स्वतःचे दिवाळे काढत असतो. हे दिवाळे टाळायचे असेल तर या दुष्ट सवयी सोडण्याची, नव्याचे स्वागत करण्याची, नवनव्याने फुलण्याची ऊर्जाशील सवय लावून घेण्याला पर्याय नसतो.

◆◆◆

८

मृत्यू

मृत्यु जीवनात अटळ काहीही नाही. एक वेळ जन्म टाळता येतो पण जन्माला आल्यानंतर मृत्यू मात्र कोणालाही टाळता येत नाही. उदय आणि विलय या दोन टोकांमध्येच पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व जीवमात्रांचा प्रपंच बांधलेला आहे. केवळच मानव मर्त्य आहे असे नाही तर पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्वच वस्तुरूपे आणि जीवमात्र मर्त्य आहेत. मृत्यू झाडाला आहे. मृत्यू त्याच्या फुलाला आहे. मृत्यू त्याच्या पानाला आहे. मृत्यू मुंगीला आहे. मृत्यू हत्तीला आहे. मृत्यू हरिणाला आहे; त्याला मारून खाणाऱ्या बाधालाही आहे आणि मृत्यू खुद मृत्यूलाही आहे. पृथ्वीच्या पाठीवरील अनेक तेजोमय जीवनांनी आपल्या मृत्यूंना स्मशानात पोचविले आहे.

जो जन्माला येतो त्याचा प्रवास कोणत्याही पद्धतीने होवो, कोणत्याही वाटेने होवो किंवा कोणत्याही दिशेने होवो तो अपरिहार्यपणे मृत्यूकडेच होतो. जन्माला येणाऱ्या काहीची वाट मृत्यू पाहात असतो तर जन्माला आलेले काही स्वतःच मृत्यूची वाट पाहात असतात. मृत्यू, मृत्तिका, माती यांच्यात एक अतूट असे नाते आहे. मृताला माती देतात. मूळमाती देतात. अस्तित्वाला मातीत एकरूप करून घेतो तो मृत्यू होय असे म्हणता येईल. मृत्यू ही घटना विलक्षणच आहे. मृत्यू कधी, कसा आणि कुठे येईल हे सांगता येत नाही. या अर्थाने मृत्यू ही दुर्बोध अशी झाकली मूळच होय असेच म्हणायला हवे. मृत्यू असा अर्थांगच आहे. पारा जसा चिमटीत सापडत नाही तसा मृत्यूही चिमटीत सापडत नाही. शेवाळावरून पाय घसरावा तसे मृत्यूच्या निश्चितीवरून अंदाज घसरतात. तरी या निसरड्या आणि बेभरवशाच्या मृत्यूसंबंधी मानव सततच विचार करीत आला आहे. सततच अंदाज करीत आलेला आहे. माणसाच्या हातात अर्धात याहून जास्त काहीही नाही.

माणूस जन्माला येतो तोच क्षण त्याच्या मृत्यूच्या जन्माचाही क्षण असतो. जन्म ज्याचा त्यालाच छ्यावा लागतो. तसा मृत्यूही ज्याचा त्यालाच स्वीकारावा लागतो. पर्याय म्हणून इथे इतर कोणाचा उपयोग करता येत नाही. अर्धात काही

माणसे जीवन विकल्पात. तशी काही माणसे आपले मरण विकल्पात. हेही आपल्याला माहीत आहे. पण आपला गळा विकणारा माणूस आपले गाणेही गमावून बसतो. ज्याला आपल्या निष्ठा विकणे जमते त्याचे क्षितिज सूर्याला कायमसाठी पारखे होते. ज्यांना आपले आभाळ विकल्प येते त्यांचे निरुपयोगी पंख मृतप्राय होऊन जातात. ज्यांना आपल्या पाठीचा कणा विकल्प येतो त्यांना आणखी कोणत्या वेगळ्या पद्धतीने मरायचीही गरज नसते.

जीवनात अशा मृतांची संख्या अफाटच असते. काही लोक जन्माआधीच मरण पावतात. काही जन्माला येता येता मरतात. काही लोक जन्माला आल्यानंतर कधीही, कुठेही आणि कसेही मरण पावतात. आपल्या जीवनाचे माणसाने केलेले वेळापत्रक आणि मृत्यूने केलेले वेळापत्रक यांच्यात सामान्यतः छत्तीसचाच आकडा असतो. मृत्यू असा या संदर्भात कायम अबोल आहे. तो दुर्बोध कवितेसारखा किंवा न कळणाऱ्या अवघड कोळ्यासारखा आहे. या संदर्भात मृत्यू आपल्या पोटातले पाणी हलू देत नाही. त्याच्या तोंडात तीळ कायम भिजतच राहतो. या संदर्भात त्याने आपली दारे आणि खिडक्या कायमच पक्क्या बंद करून ठेवलेल्या असतात. तो सतत हातावर तुरी देतो आणि ताकास तूर लागू देत नाही. त्याचे एक अति गुप्त असे वेळापत्रक असते आणि त्यात तो बिलकूल बदल करीत नाही. कोणत्याही प्राण्याला हे वेळापत्रक पाळावेच लागते. इथे मृत्यू कोणालाही पळवाटा मिळू देत नाही.

पण माणसाला वाटते मृत्यू लहरी आहे. तो बेघूट आहे. तो बेताल आहे. तो कधी सामूहिक उच्छाद मांडतो. कोणाला रद्दूही देत नाही. कोणाला काही सांगूही देत नाही. एखाद्या दरोडेखोरासारखा नाक आणि तोंडही तो एकाच वेळी दावतो. अशावेळी तो अतार्किकपणे कठोर होतो. पण मृत्यू कधी शहाण्यासारखाही वागतो. मृत्यूची रूपे अनंत. त्याच्या आविष्काराच्या पद्धतीही केवळ अनंत! माणूस केवळ मरतो तेव्हाच मरतो असे नाही तर तो जिवंत असतो तेव्हाही अनंत मरणे मरतच असतो. हे जिवंतपणीचे मृत्यूही अनेक असतात आणि ते अतोनात छळवादीही असतात. एखाद्या लाडक्या भावनेला तडा जातो आणि व्यक्तीचा जिवंतपणी मृत्यूच होतो. एखादी सुंदर इच्छा, एखादी मनात मुलणारी अपेक्षा अपेशी होते आणि संबंधित व्यक्तीला मरणाचा अहेर देऊन जाते. हे जिवंत माणसांच्या आयुष्यातील मृत्यूचेच लहान-मोठे अंक असतात. अपयश, पराभव, आळस आणि गोठलेपण किंवा गारटलेपण हेही मृत्यूचेच माणसांना जगू न देणारे विलक्षण आविष्कार असतात. या मृत्यूंनी माणसे मुक्त होत नाहीत. घुसमटीच्या, कुंठेच्या किंवा यातनांच्या तावडीतून माणसे सुटत नाहीत. माणसे या घुसमटीच्या चितेवर बांबू फुटावेत तशी फुटत राहतात. या मृत्यूंनी माणसे पेटत नाहीत. धुमसत राहतात. या मृत्यूंनी माणसांचे देहावसान होत नाही, ती दिसेनाशी होत नाहीत. पण त्यांचे असे

मरणे भोगत दिसणे हे तर देहावसान करणाऱ्या मृत्युप्रेक्षाही अधिक असह्य असते. एकेका व्यक्तीला असे असंघ्य प्रकारांनी मृत्यु येतात.

आपल्या मेलेल्या मुलाला घेऊन किसा गीतमी बुद्धाकडे जाते. त्याला जिवंत करून दे म्हणते. ज्या घरी कोणीही मरण पावलेले नाही त्या घरून मूढभर मोहरी आणायला तिला बुद्ध पाठवतो. ती फिरफिर फिरते. पण असे घर तिला दिसतच नाही. ती परत बुद्धाकडे जाते. तिला या प्रात्यक्षिकाचा अर्थ बुद्धाकडून कळतो. मृत्यु असा आहे. त्याच्या तावडीतून कोणाला सोडवता येत नाही. माणसाने मृत्यूचे हे स्वरूप आणि त्याची ही अटळता मानली पाहिजे.

माणूस मात्र मृत्यूला मनातून कायम घावरत आलेला आहे. कारण तो क्षणात सर्व होत्याचे नव्हते करून जातो. आहे ते, जमवले ते, संकलिपले ते सर्व जिथल्या तिथे राहून जाते. इथली नाती सोबत नेता येत नाहीत. इथले आपण उभारले ते ते काहीही सोबत नेता येत नाही. मरण अशा कोणत्याही गोष्टी सोबत घेण्याला परवानगी देत नाही. मरणाचा हा कठोर कायदा आहे. या कायद्याचा आणि काळजाचा कोणताही संबंध नाही. म्हणून या भयकंपित माणसाने अमर होण्यासाठी नाना प्रयत्न केले. त्यातले माणसाचे अमृतासारखे अनेक प्रयत्न फसले. या प्रयत्नांनी माणसाचे मनोरंजन केले. त्याला गुंगवले पण त्याला वास्तव मात्र बदलता आले नाही. कोट्यवधी जिवाणू जगात जन्माला आले. जगले आणि मरत राहिले. मरणाने आपला अंधाराचा अखंड काळा पडवा या कोट्यवर्धीच्या मातीवर पसरला. पण मरण एका ठिकाणी मात्र स्वतःच मेले. ते माणसाच्या एका सामर्थ्यापुढे आनंदानेही पराभूत झाले. मरणच अशा माणसांना घावरले. काही माणसे मरतात दहाव्या, पंधराव्या, विसाव्या, पंचविसाव्या वर्षी पण ती जाळली किंवा पुरली जातात ऐशीव्या, नव्वदाव्या वर्षी. मरण अशा लोकांना कधी घावरत नाही. त्यांच्या संदर्भात ते शूरवीरासारखे वागते. पण काही जीवांच्या पराक्रमापुढे मात्र ते नांगी टाकते. ही माणसे कोण असतात? ही माणसे सर्जनशील असतात. आपले मरणोत्तर जीवन जन्माला घालणारी ही माणसे असतात. ती तत्त्वज्ञ असतात. ती शास्त्रज्ञ असतात. ती प्रतिभावंत साहित्यिक असतात. ही माणसे आपल्याला मरणारांच्या मैफलीत थांबवीत नाहीत. ते स्वतःचे मरण ओलांडत राहणारा स्वतःचा अमर्त्य जीव घडवतात. म्हणून त्यांची ही निर्मितीच मरणाच्या वेळापत्रकातील पूर्णविरामाचा पराभव करते. त्यांची निर्मितीच त्यांच्या मृत्युनंतरच्या जिंदगीची प्रकाशवाट त्यांच्यासाठी निर्माण करून ठेवते. सर्वांना नमवणारे मरण इथे मात्र आनंदाने नमते. मृत्यु सर्वांनाच असतो. पण याप्रकारे मृत्यूलाही मृत्यु असतो. मृत्यूला मृत्यु देणारे मानवी जगणे हेच खरे परमवीर जगणे होय. अशा जगण्याला त्यामुळेच आपण गौरवाने अभिवादन करतो.

कमल

रात्री सुमारे दहाची बेळ. एकान्ताच्या खोल किनाऱ्यातून स्मशान शांतता जहरी जिवाणूसारखी संथ वळवळत होती. काळजावर रोमांचांचं बन शहारत होतं. स्पर्शाची पालवी झंकासून कापव्या सुरात हुळहुळत होती. माझं अस्तित्व काळोखावर उमटणाऱ्या निगृह नक्षीचा अर्थ न्याहाळीत होतं. घरातील पाच दुणी बहा थकले भागले डोळे निद्रेच्या ऊबदार कुशीत समाधानानं केव्हाच मिटले होते. माझे दोन डोळे मात्र जागत होते. या एकान्ताच्या उजाढ पारावर काळोखाचा मुसळधार पाऊस एका मौन लयीत बेचिराख सांडत होता. मध्येच एखाचा श्वानाच्या भेसूर विव्हळीची लांबोडकी वीज लकाकत जाई. काळोखाच्या धारा फाटून कानाचा तलम पडवा गडगडाटाने हावरत होता. एकाएकी भूकंपाने घरे हावरावीत तसा मनाच्या बदसूर तारा जुळवता जुळवता थकून मी हे सर्व कलरव पुसून टाकण्यासाठी दिवा मालविला आणि डोळे मिटून प्रेमळ निद्रेची वाट पाहू लागलो. परंतु मनाच्या तारा अधिकच पेटू लागल्या. अंधारावर सूर शब्दाकार घेऊ लागले. त्या थरथरणाऱ्या जिवंत सूरातून अर्थ सांडू लागला. त्या अर्थमय सूरातून गीत निथळू लागले.

"ए मत पुछो कल क्या होगा.
जो भी होगा अच्छा होगा..."

आणि मी हवेवर निराधार तरंगत गेलो. डोळे मिटलेल्या मनातून क्षणात जाणिवेला जाग आली आणि एक दीर्घ निःश्वास ओघळला. ते तरंग मला असह्य वाटले. मी उटून बसलो. खचलेल्या मनाला आशा दाखवून धीर देणारं माझ्या आवडीचं ते गीत कितीतरी बेळा मी मनात घोळविलं आहे. असंच डोळे मिटून ऐकलं आहे, मन झंकासून उठलं आहे. परंतु आता झंकारलेल्या मनाच्या तारातून अंधारात सांडणारं ते उदास गीत मला ऐकबलं नाही. मनातून ती शक्तीच यावेळी कोलमझून पडली होती आणि अस्वस्थतेच्या उत्तुंग कडधावसून मी निराधार घरंगळल्याचा भास मला झाला. मी दोन्ही हातांनी सुन्न डोकं दाबून

धरलं, काळजाच्या फांदीला कंप भरला. कंठानं त्या सूरात आपला गहिवर पंचमात लावला. नेत्रपाकळ्या ओलावून त्या करुणार्त सूराचा एक गहिरा थेंब पापणीवरून घरंगळला. त्या थेंबाबरोबर लाखा आठवणीचं आभाळ फुटलं आणि कमलचे निष्पाप ओढ हलू लागले. शब्द सूरांचा आकार घेऊन झरू लागले. शांत, गंभीर.

“ए मत पुछो कल क्या होगा
जो भी होगा अच्छा होगा.”

माझं भान ढोलू लागलं, कमल! कमलला कोणी जिवाभावाच्या माणसांनी आग्रह केला, खूप आग्रह केला की कमल हेच गीत म्हणायची. अगदी भावपूर्ण स्वरात, शांत मनानं, डोळे खाली जमिनीवर स्थिर करून, वर न पाहता, तन्मय होऊन...

कमल! सान्या कॉलेजचा कौतुकाचा विषय, अंतरातलं स्वतःचं दुःख लपवून सदा हसत राहणारी कमल, कॉलेजच्या या विशाल गोतावळ्यात सर्वांशी अगदी मर्यादिशीलपणानं बावरणारी कमल, कॉलेजात आहे की नाही अशी वाटे, तिचं बोलणं निराळं, वागणं निराळं. अशी सर्वांमध्ये मिळून मिसळून तन्मयतेनं बागणारी कमल सर्वांसारखीच पण सर्वांपेक्षा वेगळी भासे, कमल! थोरामोठघांना विद्यार्थी विद्यार्थिनींना सर्वांना एकाच वेगळी सहदयतेनं निर्मळ मायेनं आपला लळा लावणारं कोवळं निरागस व्यक्तिमत्त्व, स्वतःच्या आवडी निवडी मास्तुन साध्याच वेषात बावरणारं, उवात विचारांची कास जगणारं ते आगळं अस्तित्व... मीना, इंदूच्या जिव्हाळ्याचा, मायेचा एक अढळ केंद्रविंदू दिवीच्या अंतरातली भावमूर्ती, प्रेमळ विसावा, आशास्थान, आईवडील, बहिणभावाच्या स्वप्नांचा एकमेव अंकुर कमल! सर्वांच्या अगदी सर्वांच्या आवडीचा विषय म्हणजे कमल! आज मात्र कमल आमच्यात नव्हती. ती आम्हाला सोडून गेली होती कायमची, अगदी कायमची, ते आगळं भावपूर्ण अस्तित्व आता पृथ्वीवरून हरवलं होतं, तो सर्वांच्या आवडीचा केंद्रविंदू उहून विश्वगोलात विसावला होता. तो अंकुर केव्हाच या जगाच्या पाठीवरून अनपेक्षितपणे नाहीसा झाला होता. कमल आम्हाला काही दिवसांपूर्वीच सोडून गेली होती, दूर दूर कायमची, कल्पना नसताना. अगदी अनपेक्षितपणे सर्वांना चटका लावून कमल निघून गेली होती.

मंगळवार तारीख बारा जानेवारीला एकाएकी सायंकाळच्या सावल्यांबरोबर नागसेनवनाच्या विश्वात वार्ता चौफेर पसरली. कमल अत्यवस्थ आहे. भेटीसाठी तिचे प्राण थांबले आहेत. सूर्य अस्तगिरीहून खाली सरकत होता. अंधाराचं धूसर जाळं पृथ्वीवर अलवार उतरू पाहात होतं. नागसेनवनाच्या

कोपन्याकोपन्यात अस्वस्थता ओरंबत होती. अंधाराबरोबर हॉस्पिटलकडे प्राध्यापक, विद्यार्थी, विद्यार्थिनींची रीघ लागली. भारावलेल्या मनात अस्वस्थता घेऊन झुंडीच्या झुंडी हॉस्पिटलकडे अनंत सदिच्छा व्यक्त करीत लोटू लागल्या. रस्ते दुथडी भरून वाहू लागले. स्थानिक कुटुंबं धावलीत. बाया निघाल्या. माणसं निघाली. या असंख्य हृदयांतील प्रचंड भावनांच्या पुरात हॉस्पिटल बुद्धून गेलं. निःश्वासातन हळहळ ओसंडत होती. कौटुंबिक जिब्हाळ्याची आपुलकीची कॉलेजला भरती आली होती. हॉस्पिटलच्या रोखानं ती लाटालाटांनी फुटत होती. ओढावर मंगल सदिच्छांचे सूर रुळत होते. उरात सदिच्छेचे आर्तध्वनी निनावत होते. डॉक्टरांकडून रक्ताची सूचना येताच रक्त द्यायला केवढी मोठी रांग! त्यात सारे होते. प्राध्यापक होते. विद्यार्थी होते. विद्यार्थिनी होत्या. रांग लांबत होती. माया ओसंडत होती. परक्या जीवांना याचं कोण आश्चर्य! काहींनी ते बोलूनही दाखविलं. खरं म्हणजे हा भावनांचा ओघच काही और आहे. त्यात आगळी ओढ आहे. वेळ आली तर सारं विसरून तो उताराच्या विरुद्ध दिशेनेही सुसाट धावतो. त्या रक्ताच्या थेंबांमधून कुठल्यातरी एका जैविक नात्याचा सूक्ष्म धागा सुप्त रूपानं वावरत असतो. वेळ आली म्हणजे हा थेंबांचा दरिया भावनांच्या अनावर लाटांनी भडभडून वाहतो. आताही तसंच झालं. लाटावर लाटा उफाळल्या. आणि कमलच्या जिवासाठी बाटेल तेवढं रक्त विद्यार्थ्यांनी दिलं.

ती भीषण काळरात्र उलटली. सर्वाना हायसं वाटलं. सुटकेच्या झुळुक-जाणिवेनं लाख दीर्घ निःश्वास सुटले. परंतु एवढयाच धक्क्यावर कथेचं कारुण्य उताराची दिशा चालणार नव्हतं आणि तसंच घडलं. सकाळी वहाला नागसेनवनातील कानाकानाला कळलं कमल गेली. एकाएकी गेली. अरेरे! विद्यार्थ्यांची प्रचंड लाट कॉलेजवरून हॉस्पिटलकडे लोटली. कॉलेज सुन्न झालं. आवार कोरडं पडलं. चीफेर भयाण शांतता वावरत होती. क्षणात कॉलेजवर भीषण अवकळा पसरली. ती प्रचंड, प्रेरक वास्तूही जणू शोकात न्हाऊन निघाली. तिच्या भावनांचं विश्व व्याकुळलं. ती व्यथित मनानं त्या वातावरणावर काळसर, धूसर आर्त रेघोट्या ओटू लागली होती आणि जो तो पायाला वेग देऊन भारावलेल्या मनानं हॉस्पिटलच्या रोखानं चालत होता. प्रयत्नांची पराकाढ्य करूनही पदरात निराशा आली होती. कमल निघून गेली होती. पण काय आश्चर्य! अघटित घडलं होतं. लाख आसवांनी भिजूनही ती अभद्र वार्ता खोटी ठरली होती. कमल जिवंत होती. प्रकृतीत सुधारणा होत होती. कंठापर्यंत येऊन थडकलेली दुःखाची, शोकावेगाची गडुद लाट पिऊन सर्वांनी ओटी आशा रुजवली होती. लाख मुखांनी मरूनही कमल पुन्हा तेवढयाच मुखांनी जिवंत झाली होती. अशी अनंत मरणं मरून तिचा असा आमच्या

डोळ्यादेखत अनंत मुखांनी नवा जन्म झाला होता, परंतु तरीही अजून कारुण्याला धार यायची होती. पाहिले त्या बिंदूपर्यंत कारुण्याच्या कडा पोचल्या नव्हत्या, सूर लागला नव्हता, पुन्हा:पुन्हा एकदा ती नको असलेली अभद्र, भीषण वार्ता वाच्याच्या वेगवेढ्या पंखावर बसून साच्या मिलिंदच्या परिसरात फुटली होती. त्याच लाटा, तोच वेग, त्याच भावनांचा ओघ, कॉलेजबरून हॉस्पिटलकडे लोटला. परंतु त्या दुःखान्तिकेचा दुःखद शेवट आताच होणार नव्हता, निरगाठ पडायची होती, उत्कंठा शिंगेला पोचायची होती, तिरसट विरोधलय अशा कापच्या तारसुरात कारुण्याची एकेक पायरी ओलांडीत होती. मिलिंदच्या परिसराचे डोळे या जिवधेण्या चंचल लाटांवर हेलकावत होते, आशानिराशांच्या वादळी आंदोलनात मिलिंदचा परिसर हादरत होता आणि पुन्हा तेच त्याच वेगानं घडलं. पुन्हा तीच अभद्र वार्ता, कमल गेली, नाही, नाही जिवंत आहे. बरी होत आहे, काळ सारखा असा चकवत होता, अशा कितीतरीदा लाटांवर लाटा उफाळल्या, त्यात दरवेळी कॉलेजविश्व हॉस्पिटलकडे वाहून गेलं, पुनःपुन्हा समाधानाची शिदोरी घेऊन परतलं, कमलची प्रकृती सुधारत होती, सर्वांना हायसं वाटू लागलं होतं, आशा मूळ धरू लागली होती, परंतु तरीही मिलिंदच्या परिसरावर सर्वभर अस्वस्थता पाल ठोकून बसली होतीच आणि या पालावर अशा परस्पर विरोधी दिशांनी परस्पर विरोधी तरंग येऊन फुटत होते, हवेत हात फिरविला तर हाताला तसा खंबीर आधार लागत नव्हता, पण सूक्ष्म तरल झुलुकी हातांना स्पर्शत जायच्या, 'कावरली गाय काटे खाय' प्रमाणे हा आधारही जाणिवांच्या भकास, ओसाड क्षितिजापर्यंत काही कमी नव्हता, तसं काही घडेल अशी कल्पना करायलाही मन तयार नव्हतं, आशेचा नुसता धागाही तरल मानवी मनाला संकटाशी भांडायला पुरेसा होतो, आणि या दुबळ्या आधाराची थरकती काठी घेऊन नागसेनवनातील प्रचंड भावनांचा लोट क्षणाक्षणाचं वरदान आपल्या डोळ्यांच्या फाटक्या झोळीत स्वीकारीत होता, कमलची प्रकृती चांगली सुधारल्यावर आनंदातिशयानं करायच्या तिच्या अभिनंदनाचं स्वरूप आखीत होता आणि याच आधारावर कमल आपली आहे, मरणार नाही, आपलीच राहणार या ओल्या भावनेनं कॉलेजचा अवाढव्य विस्तार कमलच्या नव्या जन्माचं अभिनंदन करायच्या वेळी भारावणार होता, तिचं खूप कीतुक करणार होता, अनंत धारांनी कॉलेजची माया कमलवर ओसंडणार होती, तशी चिन्हेही दिसू लागली होती.

बुधवार गेला, गुरुवार गेला, शुक्रवारही गेला, आशा रूप घेत होती, दिवस जड पावली सरकत होते, आशा निराशांच्या लाटांवर फुटून विरत होते, नित्य नवा क्षण त्यातूनही नव्या आशा पल्लवीत करीत होता, सर्वांच्या समाधानाला

आकार घेऊ पाहात होता. पण काळाला त्याचं काय? त्याचं आपलं काही आगळंच सूत्र असावं. आणि शनिवारची ती भीषण काळरात्र. त्याचीच भेसूर सावली, चोरपाऊली आली आणि सान्या खेळावर पडवा पडला कायमचा.

अनंत उरातील अनंत भावना निद्रेच्या कुशीत कमलच्या प्रकृतीतील सुधारणेची स्वप्ने पाहात असतानाच विश्वासघातानं कुस्करल्या गेल्या. एकाएकी या भावनांनी मोठ्या पराकाषेन चार दिवसांपासून त्या वादळवान्यातही जिवाभावानं जोपासलेली, कवटाळलेली ती मंद जीवनज्योत काळानं अचानक निश्च फुंकर घालून विझविली होती. परत परत रूप घेणाऱ्या समाधानातून अंकुरीत होणारं कोबळं स्वप्न मालवलं होतं. मृत्यूशी सामना देता देता या अनंत भावनांच्या सदिच्छांचं बळ घेऊन अखंड झुंज देणारी ती जीवनज्योत आता प्रकाशाच्या अनंत सागरात विझली होती. भर पहाटेला सृष्टी उगवतीकडे मोहोरली होती. काही वेळानंतरच चांदण्यांच्या श्वासावरोवर हा वादळणारा अंधारवणवा विझून प्रकाशाचा सुगंधी सडा पृथ्वीवर उषेच्या हातांनी सांडणार होता. परंतु तो प्रकाशसोहळा कमल कुठे पाहणार होती? ती गेली. तिच्यासाठी हळहळणाऱ्या अनंत निद्रित भावनांचा शेवटचा निरोप या काळोखात घेऊन ती गेली. जाता जाता सान्यांना आशा लावून, निःशंक करून, शांत झोपेत ते तिच्या नव्या भावजीवनाविषयी स्वप्ने पाहात असताना, कुणालाही कल्पना नसता कमल या काळोखाच्या वाटेनंच निधून गेली. सहनशीलतेची पुतळी, सौजन्याची प्रतिमा, साधेपणाचं बोलकं प्रतीक गेलं, कमलच्या रूपानं एक पक्षी सर्वाच्या डोळ्यांतून उदून गेला. गेला सर्वाच्या आवडीचा, कौतुकाचा विषय गेला. कमलच्या रूपानं हरवला.

रविवारी सर्व नागसेनवनाचा परिसर निःश्वासांनी हळहळला. आसवांनी रडला.

भर दुपारी निळसर उन्हात स्मशानात चिता घडघडत होती. उफाळणाऱ्या ज्वाला कमलचा देह आपल्या कवेत घेऊन आभाळाला भिढू पाहात होत्या. निःश्वासांनी हळहळ सांडत होती. जनसागर भावनांच्या अनावर लाटांनी उचंबळत होता. अश्रूंचे पावसाळी मेघ झारत होते पण चिता सारखी घडघडत होती आणि कमल आम्हाला सोडून दूर दूर जात होती. कायमची. अगदी कायमची...

◆◆◆

प्रिय पृथ्वीराज बन्सोड

तुझ्या उज्ज्वल जगण्याच्या बातम्या ऐकण्यासाठी मी नेहमीच उत्सुक राहिलेलो आहे. त्यामुळे दि. २४-८-८९ ला सकाळी वर्तमानपत्रात तुझ्या मृत्यूची बातमी वाचली आणि मन खोलवर हवालदिल झालं. एक लांब सुस्कारा नकळत टाकला गेला आणि आयुष्यातले सर्व क्षण उद्दिग्न होऊन हळहळले.

पृथ्वी, तू बेचाळीस वर्षांचा होतास. बेचाळीस हे वय मरायचे वय नव्हे. चाळीशीनंतर जिंदगीचे एक व्यापक भान व्यक्तीला यायला लागते. जाणीव प्रगल्भ होते. चाळीशीनंतर मनुष्य जिंदगीच्या दुसऱ्या अंकात प्रवेशतो. आता मुलांच्या जबाबदाऱ्यांची ओळी व्यक्तीभोवती उतरू लागतात. व्यक्ती अंतर्मुख होऊ लागते. वृत्तीचे पोलाद आता पिकायला लागते. बीद्रिक पराक्रम करायला, कर्तृत्वाची कमळे फुलबायला दिशा मोकळ्या झालेल्या असतात. शरीराच्या आणि मनाच्या शक्ती आता जीवनाच्या नश्वरतेच्या विरोधी भांडत कर्तृत्वाची लेणी खोदायला सरसावत असतात, हे वय मरायचे वय नसते. हे मरणाला हसणारी जिंदगी घडविण्याचे वय असते. म्हणून म्हणतो पृथ्वी, तू अर्ध्या डावातूनच उदून गेलास. पुढचाही अर्धा डाव तू खेळला असतास तर तू मरणाला मान खाली घालायला लावली असतीस.

आता चाळीशीनंतर आपल्या जिंदगीचा राग तू कसा आळवितोस, कोणत्या पटटीत आळवितोस हे पाहण्यासाठी मी उत्सुक होतो. मी असा उत्सुक होतो याला कारण तुझ्यात धमक होती. जगातील नानाविध क्रांत्यांचा चांगला परिचय तुला होता आणि भारतीय समाजक्रांतीचे वेळापत्रक आपणच करू शकतो असे तू एकदा म्हणाला होतास. तू विद्यार्थ्यांचा झुंजार नेता होतास. गरम रक्ताच्या वादळाला तू एकेकाळी दिशा दिलीस. त्यावेळच्या तुझ्या भाषणांनी परिस्थिती वाकत होती आणि तुझ्या तडफदारपणाने तुझे वक्तृत्व ज्वालागाही होत होते. त्या काळी सिंहाच्या छातीने तू वावरलास, वाघासारखा

गरजलास, आंबेडकरी चळवळीतला एक मोठा माणूस तुझ्यात दडलेला होता. आंबेडकरी आंदोलन हे अभावग्रस्तांचे आंदोलन आहे हे तुला माहीत होते. अडचणी अंत पाहतात हे तू पाहात होतास पण 'The school of difficulty is the school of greatmen' हे नेपोलियनचे म्हणणेही तुझ्या लक्षात होते. म्हणून जीवनाच्या रंगभूमीवर तू पुढला अंक कसा पेलतोस ते पाहण्यासाठी मी उत्सुक होतो. वाटले होते तुझ्या एखाद्या सत्कारसभेत भाषण करायला बोलावशील! वाटत होतं तुझ्या एखाद्या पराक्रमाच्या गळ्यात गौरवाची माळ घालायला बोलावशील! पण याएवजी तू केवढा विपरीत प्रसंग माझ्यावर आणलास! तुझ्या शोकसभेत बोलायला बोलावलंस! पृथ्वी ह्या प्रसंगाची मी कल्पनाही करू शकलो नसतो. आयुष्यात भाषणाचे ओळे मला कधीच नाही वाटले. आज मात्र मी भाषणाच ओळां झाल्याचा अनुभव घेतला.

पृथ्वी, मागल्या अनेक दिवसात तुझी भेटच नाही. आजारी होतास हेही मला तुझ्या निधनाच्या बातमीत कळले. पण ज्यांची भेट ब्हावी, ज्यांच्याशी बोलावं असं मला वाटतं, त्यांच्यापैकी तू एक होतास. १९७६ साली नागपुरात पहिले दलित साहित्य संमेलन झाले. त्यावेळी स्मरणिकेचे काम आपण केले. दिवस दिवस, रात्र-रात्र कामे आपण केली. तिथून आपण एकत्र आलो. ती मैत्री कायम राहिली. त्यावेळी आणि त्यानंतरही मी अनेकदा अनेक भेटीमधून तुला पाहिले आहे. तुझ्या मनात काही आग आकार घेत आहे, आहे ती सामाजिक स्थिती तुला बेचैन करते आहे आणि आतून तू पेटतो आहेस हे मला जाणवायचे.

खुले अंतःकरण हा तुझा स्वभाव हेता. मनाचा निर्मलपणा ही तुझी श्रीमंती होती. चांगल्या गोष्टीला दाव देणे ही तुझी प्रकृती होती. दुसऱ्यांच्या प्रकाशाने प्रसन्न होणारे मोठे मन तुझ्या आईबडिलांनी तुला दिले होते. भेट झाली की हसायचास. ते हसणे केवढे निर्मळ असायचे. बोलायचास. ते बोलणे किती साधे असायचे. एखाद्या विधानाला, एखाद्या विचाराला खळखळून दाव द्यायचास. त्यावेळचे तुझे स्वरूप ढोळ्यापुढून कधीच बाजूला होणार नाही. इतके ते प्रांजळ स्वरूप होते. मित्र करायची इच्छा ब्हावी अशी माणसे कमीच भेटतात. पण मैत्री करावी असे ज्यांच्यासंबंधी वाटले त्यातला तू एक प्रामाणिक मनुष्य होतास. एक दिलदार आणि सज्जन मनुष्य होतास.

पृथ्वी, तू खरा कोण होतास ते तुला अखेरचा निरोप द्यायला आलेली ही गर्दी सांगत आहे. तू आमचा कोण होतास हे हा खचलेला प्रचंड जमाव सांगत आहे. तू आंबेडकरी चळवळीचा कोण होतास ते तुला अखेरचा निरोप द्यायला आलेल्या कल्यासवरत्या माणसांचे खिन्न चेहरे सांगत आहेत. हजारो लोक

जमले आहेत इथे. तू ज्यांना जन्म दिलाय ती तुझी मुले आहेत. फाटलेल्या आभाळाखाली गोदून गेलेली तुझी पत्नी आहे. तुझे नातेवार्डक आहेत. तुझे असंख्य विद्यार्थी आहेत. तुझे शैक्षणिक, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील कर्तेसवरते मित्र आहेत. शेजारीपाजारी आहेत. असे तुझे असंख्य चाहते तुला भरल्या डोळ्यांनी निरोप देत आहेत. तू नाहीस या कल्पनेने प्रत्येकाच्या हृदयावर आघात झालेला आहे. तुझ्यासारखी माणसे जाणे ही आमच्या चळवळीसाठी मोठी दुःखाची गोष्ट आहे पृथ्वी. सगळी नाती मिळतात. सर्व नात्याचे लोक अगणित मिळू शकतात पण आई आणि बाप? पृथ्वी कोणाही माणसाच्या लेकराला आई एकच लाभते. बाप एकच लाभतो आणि तुझ्या मुलाचा बाप आज हरवला आहे. हे सर्वच लिहिताना ऊर भरून भरून येत आहे. हात कापतो आहे हे सर्व लिहिताना. तुझ्या बचळ्यांना कोणी कसे समजावयाचे. त्यांच्या आयुष्याला पडलेले हे खिंडार आता कधी भरायचे नाही. अनेकदा मृत्यू प्रश्नार्थक झालाच पण पृथ्वी तुझ्या मृत्यूने त्याला अत्यंत तीव्रपणे प्रश्नार्थक केले. ज्या मुलांना अभिमान वाटावा असा बाप देण्यासाठी तू धडपडत होतास ती तुझी मुले तुझ्याशिवाय आता जगण्याच्या संघर्षात उभी केली गेली आहेत. या Existence च्या struggle मध्ये ही मुले निश्चितच विजयी होतील. कारण ती झुऱ्यार पृथ्वीराजची मुले आहेत.

काही दुःखे अशी असतात पृथ्वी, जी बादून घेताच येत नाहीत. हे काही दुःखांचे विशेषाधिकारच असतात. काही दुःखे अशी असतात जी विसरताच येत नाहीत. ही दुःखे त्या त्या व्यक्तीच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत सोबत जातात. तुझ्या मृत्यूचे दुःख तुझ्या मुलाच्या व पत्नीच्या सोबत राहणार आहे. पण हे दुःख उजेडाची, जिदीची आणि प्रेरणेची भूमिका त्यांच्या आयुष्यात अदा करणार आहे. मित्रा, आम्हीही तुझी आठवण ठेव म्हणून जपणार आहोत. तुझी माझी मैत्री होती हे मी गौरवाने सांगेन. विद्यार्थी चळवळीच्या एका कालखंडावर 'पृथ्वीराज बन्सोड' हे नेतृत्वनाम गौरवाने लिहिले गेले आहे. पण पृथ्वी हे मित्रनाम आमच्या काळजावरही आम्ही लिहून ठेवले आहे. तुला माझी ही आदरांजली!

◆◆◆

ग्रंथसखा हरिभाऊ

हरिभाऊ या नावाचा एक खुराखुरा सज्जन आणि साधा माणूस गेला. त्याच्यावर प्रेम करणाऱ्या कोणीही त्याला निरोप दिला नसता. त्यामुळे त्याने सर्वांना चुकवून निरोप घेतला. हरिभाऊना अचानक घेऊन जाणारा मृत्यु निश्चितच अविचारी होता. कारण या सरळ माणसाच्या मृत्यूची वार्ता कळली तेव्हा माझा जीव पार हळहळला आणि माझी खात्री आहे ज्यांना ज्यांना ही वार्ता कळली असेल ते ते सर्वच असेच हळहळले असतील. याला कारण आहे हरिभाऊंचा स्वभाव आणि विद्यापीठाच्या ग्रंथालयातील त्यांची भूमिका!

बाचन आणि लेखन या दुर्गुणांमुळे ग्रंथालय हे माझेही आलयच झालेले आहे. त्यामुळे इथे मला खूपदा जावेच लागते. परवा असाच 'वाढमयीन महत्ते' साठी विद्यापीठ परिसरातील ग्रंथालयात गेलो. वाढमयातल्याप्रमाणेच मला ग्रंथालयातील पुस्तकांच्या जागाही तशा पाठ झाल्या आहेत. त्यामुळे माझे लक्ष नसले तरी मला हवे असलेले पुस्तकच मला हात हलवून बोलावते. पण त्या दिवशी 'वाढमयीन महत्ता' काही हाताशी येईना. अशा हतबल परिस्थितीत मला नेहमीच हरिभाऊंची गरज भासे. पुस्तक असणे, नसणे, चुकीच्या ठिकाणी असणे किंवा बाईंडिंगच्या दवाखान्यात भरती झालेले असणे यासंबंधीचा संपूर्ण इतिहास हरिभाऊंना माहीत असे. कारण या माणसाला झाडून सारे ग्रंथालयच पाठ होते. याहीवेळी मी गजमिये मँडमला म्हटले. मँडम पुस्तक दिसत नाही. हरिभाऊंना शोधून यायला सांगा. यावेळी त्यांनी मला सांगितले, 'सर, हरिभाऊंचा काही दिवसांपूर्वीच मृत्यु झाला.' वाटले, हे पुस्तक तर मला दिसेल पण बाघासारखे काम करणारा हरिभाऊ नावाचा माणूस यापुढे कधीही दिसणार नाही. हरिभाऊ डोळ्यांपुढून हलणारही नाही आणि डोळ्यांना दिसणारही नाही. मन एकदम लचकल्यासारखे झाले. हरिभाऊंच्या निमित्ताने मी आणखी एकदा मनातल्या मनात मरणावर रागावलो.

हरिभाऊंचे संपूर्ण नाव हरिश्चंद्र तुळशीराम राऊत हे होते पण विद्यापीठ

परिसरातील ग्रंथालयात हरिभाऊंचे समग्र नाव हरिभाऊ एवढेच होते. ग्रंथालयातील कर्मचारी, विद्यार्थी आणि वाचनाशी संबंध असलेले काही प्राध्यापक या सर्वांसाठी हा माणूस इथूनतिथून फक्त हरिभाऊ होता.

हरिभाऊ या ग्रंथालयात दप्तरी होते. विद्यार्थ्यांना पुस्तके काढून देणे, परत आलेली पुस्तके त्यांच्या मूळ जागांवर नेऊन बसविणे आणि एकूणच ग्रंथालयाच्या आरोग्याची काळजी घेणे हे त्यांचे काम. त्यामुळे खुद ग्रंथांनाही ज्याचा सर्वात अधिक परिचय होता, ज्याचा सर्वात अधिक लळा होता असा पूर्ण माणूस फक्त हरिभाऊच होता. सर्वात आधी ग्रंथालयात येणारे हरिभाऊ कायम प्रसन्न आणि हसन्या चेहन्याचे होते. माणूस तसा अंगापिंडाने दांडगा होता पण स्वभाव लोण्यासारखा मृदूमुलायम होता. पु.ल. देशपांड्यांच्या 'नारायण'चे मन घेऊन हरिभाऊ ग्रंथालयात वावरत असत. जरा आखुडसर फुलपैंट, डोक्यावर भिवयांच्या हढीपर्यंत खाली आलेली टोपी, खूपदा गळ्यात मफलरसारखा रुमाल आणि विशिष्ट नम्र लयीत चालणे, हेच त्यांचे हसरे रूप होते आणि त्यांना पाहिलेल्या सर्व डोळ्यांमध्ये हेच रूप शिल्प झाले होते. रागावणे, भांडणे अशा कोणत्या गोष्टींचा हरिभाऊंशी संबंध आला असेल असे मला वाटत नाही. जणू हा 'निरागी' माणूस होता. व्याख्या सांगून, उदाहरणे देऊन कोणी हरिभाऊंना भांडण म्हणजे काय हे समजावून सांगितले असते तरी या प्रेमस्वरूप माणसाला ते समजलेच नसते असे मला वाटते. फुटाळ्यात अगदी अमरावती रोडच्या किनाऱ्यावरच त्यांचे छोटेसे घर आहे.

हरिभाऊंचे संपूर्ण अस्तित्वच अगत्य आणि आपुलकीमय झाले होते. या ग्रंथमित्राने झान आणि झानपिपासू, ग्रंथ आणि ग्रंथवाचक यांच्यामध्यल्या सेतूचे काम केले. पण हे काम, काम म्हणून त्यांनी कधीच केले नाही. ही त्यांची निष्ठा होती. तो त्यांचा स्वभाव होता. त्यामुळे आपल्या आयुष्याच्या संपूर्ण शब्दकोशात 'नाही' या शब्दाला त्यांनी जाणीवपूर्वक स्थानच दिले नाही. 'नाही' या शब्दाचा अर्थ बेजबाबदारपणा आहे असेही या सज्जन माणसाला वाटले असेल. त्यामुळेच या ग्रंथालयाच्या कुटुंबातील सर्वच सदस्य आवर्जून हे सांगतात की कोणत्याही कामासाठी हरिभाऊंजवळ 'नाही' हा शब्दच नव्हता.

हरिभाऊंची मराठी ही दुसरी भाषा होती. हिंदी मात्र त्यांची प्रमुख भाषा होती. मी त्यांच्याशी जबरदस्तीनेच मराठी बोललो तर ते मराठीतूनच पण हिंदी बोलत. पण एरवी हिंदीची साथ कायम असे. मी खूपदा त्यांची थट्टा करीत असे आणि मनापासून निरागस हसून माझ्या बोलण्याला ते दाव यायचे. खूपदा मी त्यांच्या मध्यल्या सुट्टीत ग्रंथालयात जात असे. तेव्हा वर्तमानपत्रांच्या आणि पुस्तकांच्या समुद्रात हरिभाऊ एखाया खुर्चीत बसल्या बसल्या आराम करीत

असत. 'सो रहे क्या हरिभाऊ?' या माझ्या वाक्याने ते झोपेतून सावरून बाहेर येत आणि म्हणत - 'नहीं साब, ये किताबे कहाँ सोने देती?' कधी मी मागल्या कपाटात पुस्तक पाहत असे आणि ते पुढच्या कपाटात पुस्तक पाहात असत. 'किधर गया रे भाई?' असे ते लपंडाव खेळणाऱ्या पुस्तकाला उद्देशून म्हणत. मी म्हणायचा - 'कितोबों से बोल रहे क्या हरिभाऊ?' आणि चटकन ते म्हणत 'नहीं साब, ये सारी किताबेच मेरे साथ बाते करती रहती.' आणि तेच निरागस हसणे.

मी सांगितलेले असो की विद्यार्थ्यांनी सांगितलेले असो, हरिभाऊ नंबराशिवायच पुस्तक ताबडतोब काढून देत. कारण ग्रंथालय त्यांना पूर्ण तोडपाठ होते किंवा ग्रंथालय हेच त्यांचे कुटुंब होते. पुस्तके आणि पुस्तके घेणारे हे सर्वच त्यांचे कुटुंबीय होते. त्यामुळे कपाटांना आणि त्यातील ग्रंथानाही हरिभाऊंचा लळा होता. इतरांच्या ताकास क्वचितच तूर लागू देणारी पुस्तके हरिभाऊंच्या हवाली मात्र आनंदाने होत. हा माणूस झगड्यांच्या, रागाच्याविरुद्ध होता. तसा तो सुट्यांच्याही विरुद्ध होता. अभ्यासकांना खूप पुस्तके देण्याचे समाधान सतत मिळावे यासाठी हरिभाऊ सुट्या घ्यायचे कटाक्षाने टाळत. कामकाजात घरातील बडील माणसे सर्वांच्या शेवटी जेवतात तसे हरिभाऊ सर्वांच्या शेवटी ग्रंथालयातून बाहेर पडत.

हरिभाऊ हा ग्रंथांचा प्यारा आणि ग्रंथवाचकांचाही प्यारा माणूस. तो आता गेला. हा माणूस गेला तेब्हा हिबाळी सुट्या लागल्या होत्या. हजारो मुळे गावी गेली होती. हरिभाऊंनी आयुष्यभर लाखो लोकांना पुस्तके दिली. विहिरीत पाणी होते आणि हजारो मने तहानलेली होती. विहिरीतील पाणी ते सहज काढीत आणि तहानलेल्यांना तुप्त करीत. हे हरिभाऊ विद्यार्थ्यांना नेहमीच हवेसे असत. आता त्यांना ग्रंथालयात हरिभाऊ दिसणार नाहीत. कधीच दिसणार नाहीत. यावेळी त्यांच्या गळ्यात दाटलेल्या ढगांना कसे समजावणार? पण तरी हे सर्व विद्यार्थी हरिभाऊंची बाट पाहतील. ग्रंथालयातील ग्रंथ त्यांची बाट पाहतील. ग्रंथ परस्परांना विचारतील हरिभाऊ कुठे गेले? एक पारदर्शक, साधा आणि निरागस माणूस कुठे गेला? ग्रंथालय पाठ असलेला माणूस असा आपणा सर्वांकडे पाठ फिरवून कुठे गेला असेल? विद्यार्थ्यांना ग्रंथ देणारा आणखी दुसरा कुणी मिळेल पण हरिभाऊ हा माणूस नाही दिसणार. हरिभाऊंच्या जाण्याने त्यांच्या घरातील मंडळींना झाले ते दुःख फारच निराळे आहे. पण कधीही न दिसणाऱ्या हरिभाऊंची आठवण ग्रंथालयातील सर्वांना, सर्व विद्यार्थ्यांना आणि माझ्यासारख्या अनेकांना कायमच होत राहील. मृत्युचा संताप यावा असे हे भावबंधच निराळे आहेत.

◆◆◆

मधुकरराव आकरे : प्राचार्यपणाची रोशणाई

आपल्या मनातला एक दिवा कधीच विझत नाही. या दिव्याचे नाव आठवणींचा दिवा असे आहे. या दिव्याला व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वांची रोशणाई असते. माझ्या मनातील अशा दिव्याला प्राचार्य आकरे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचीही एक रोशणाई आहे. या रोशणाईची गाथा वाचताना अंतर्मुख झालेल्या माझ्या मनाला बाटत राहिले की,

...काही जन्म मृत्यूच्या हुक्मशाहीला हसण्याचा परवाना घेऊनच वावरत असतात. ऊन कितीही बेदरकार होवो यांच्या पाकळ्या कोमेजत नाहीत. गारबा कितीही चढाईखोर होवो यांचे प्रवाह गोठत नाहीत. या रोशणाईत भिजणाऱ्या मनाला उगवणाऱ्या विचार-भावनांची लय लागलेली असते.

...जगणे ही गोष्ट मोठी आहे असे जो मानतो त्याला मृत्यू ही गोष्ट फार लहान वाटणे साहजिक असते. ज्याला मृत्यूची सारखी आठवण येत राहते त्याच्या जीवनात जम बसला नाही असेच म्हटले पाहिजे. जी माणसे जीवन फुलविण्यात रमलेली असतात त्यांच्याकडे पाहून मृत्यूच स्वतः मलूल ब्हायला लागत असतो. प्रत्येक क्षणाला ज्याच्या जीवनात उगवणे सुरु असते त्याच्या जीवनात प्रत्येक क्षणाला मृत्यू अस्ताला जात असतो. ज्या ज्या वेळी व्यक्ती उत्कटपणे जगत असते त्या त्या वेळी तिचा मृत्यू मरतच असतो.

... मृत्यू ही खरे तर सापेक्षता आहे. प्रत्येकच माणसाला मारण्याची कला मृत्यूलाही अजून अवगत ब्हायची आहे. जीवन जन्माला घालण्याचा हुन्नर कमाविलेल्या माणसाला मारण्याचा हुन्नर मृत्यूला अजून प्राप्त ब्हायचा आहे. एवढेच नाही तर मरणाच्या बादशाहीला माणसाच्या सर्जनशाहीने आजवर अनेकदा हरवले आहे. माणसाच्या कर्तृत्वाची रोशणाई मृत्यूच्या काळोखाला आजवर सतत पराभूतच करीत आलेली आहे.

अशी रोशणाई मी प्राचार्य मधुकरराव आकरे यांच्या व्यक्तिमत्त्वातून

अनुभवाली आहे. ही रोशणाई मनाच्या मैदानात अशीच तेवत राहणार आहे. ही रोशणाई मागत काहीच नाही. उलट नजरेला काळोखाशी बोलण्याची हिंमत देत राहते.

२० ऑक्टोबर १९९१ रोजी या रोशणाईची काही कडवी मी मनातल्या मनात समजावून घेत होतो. गर्दीतून चालत होतो. उरातू गर्दी चालत होती. आयुष्यभर मृत्यूला हसणाऱ्या रोशणाईचा करंडा चितेवर जळत होता. माझ्या मनात या रोशणाईचा सुगंध उजळत होता. ही रोशणाई प्राचार्यमय झालेल्या एका स्वभावाची होती. मधुकरराव आकरे या व्यक्तिमत्त्वाची होती.

कधीतरी ७६-७७ मधली एक गोष्ट या गोष्टीच्या पोटी पुढे अनेक गोष्टी जन्माला आल्या. संताजी महाविद्यालयात मधुकररावांनी एक कवीसंमेलन घेतले होते. नागपुरातील अनेक मान्यवर कवी त्यात होते. मीही होतो. रंगलेल्या कार्यक्रमाचे रंग मधुकररावांच्या चेहऱ्यावर बागडत होते. याहीवेळी मला जाणवले की आकरे नावाची प्राचार्यपणाची रोशणाई एका झोपड्यात यावेळी उभी राहून तळमळत होती. त्यामुळे चेहऱ्यावर बागडणारे रंगही उसासत होते. या उसासण्यातूनही एक वाट स्वप्न शोधत होती. स्वप्न जुळवीत होती. स्वप्न होते संताजी महाविद्यालयाच्या देदीप्यमान वास्तूचे. खरे तर या कवीसंमेलनाआधीच प्राचार्य आकरेचे नाव कानावरून खूपदा गेले होते. पण कार्यक्रमानंतर आम्ही जोतीबा फुल्यांविषयी बोललो. गाडगेबाबांसंबंधी बोललो. बाबासाहेबांविषयी बोललो. आणि या पहिल्या भेटीतच या रोशणाईने मनात आपलेपणाचे घर बांधले होते.

पुढे अनेकदा भेटी झाल्या. त्या प्रत्येक भेटीतून आकरे नावाची ही रोशणाई आपल्यावरचे प्रेम सारखे बाढवीत नेत आहे याचाच प्रत्यय मला आला. पुढे १९९०-९१ साली तर त्यांच्या खूप जबळ जाण्याचा योग आला. बाबासाहेबांच्या जन्मशताब्दी वर्षात त्यांनी कॉलेजच्या मुलांना आंबेडकर सांगायला मला बोलावले. या सर्वच प्रसंगांमधून आपल्या सहकाऱ्यांशी त्यांनी प्रस्थापित केलेल्या संबंधांची लवचिकता मला मोह घालीत राहिली. या संबंधात विलक्षण प्रवाहीपणा होता. हार्द होते. जिव्हाळ्याच्या नाना कळांनी हा संबंध कौटुंबिक झाला होता. त्यांच्या रूपाने एक कुटुंबवत्सल प्राचार्य माझ्या मनात शिल्पित होत होता. त्यांचे रागावणे, त्यांचे कठोर असणे हे त्या त्या प्रवेशापुरते त्यांच्या मूळ माधुर्याने धारण केलेले तात्पुरते वेश होते. ही त्यांची ललितशैली त्यांच्या सहकाऱ्यांनाही जणू तोऱ्याठच होती. हसणे, हसवणे, हा तर या सर्व प्रसंगांचा प्राण होता. काळ्या रंगाच्या पिशवीतून गव्हाचे शुभ्र पीठ सांडावे तसे त्यांच्या रागातून माधुर्य सांडत असे. सहकाऱ्यांना ते दिसत असे त्यामुळे

काळ्या रंगाची पिशवी कोणाच्याच हिशेबात राहात नसे. याची फिरकी घे. तिची फिरकी घे असे सारखे चाललेले असे. पण हे सर्व इतके निर्विष पद्धतीने चाले की ज्याची वा जिची फिरकी घेतली जात असे त्याच्या वा तिच्याही मनाला निरामय आनंदाच्या, कौतुकाच्या आणि आदराच्याच उकळ्या फुटत आहेत हे जाणवल्यावाचून राहात नसे.

एवढेच नाही तर हसण्या-हसवण्याचे हे कुंज फुलत असताना मयदिच्या कोणत्याही तटबंदीला दुखापत होणार नाही याची सहज काळजी घेतली जात असे. कर्तव्याचे आणि जबाबदारीचे भान पिकविण्यासाठी त्यांनी हे हसण्याहसविण्याचे वावर वापरले आणि त्यातून भरपूर पीकही काढले. गमतीजमतीच्या नावांमधून त्यांचा प्रवास चाले. पण या नावा जबाबदारीच्या किनाऱ्यालाच लागत. शिस्तीचे सुकाणू आणि कर्तव्याची जाणीव पुढे नेणाऱ्या डोलकाठ्या त्यांना असत. ही प्राचार्यशीली मोठी लक्षणीय होती. आणि ही शीली त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या रोशणाईपोटीच जन्माला आली होती. मी या शीलीचा मनसोक्त आस्वाद घेतला आहे. पुढल्या माणसाला मदत करताना त्यांचे मन अनावर होई. खुचणाऱ्या भावनांना सावरून धरण्याचा त्यांना छान छंद होता. मनुष्य हसत राहावा. हसता हसता सांधा तुदून त्याने रद्द नये. याची ते आपल्या परीने काळजी वाहत असत. इतरांचे दुःख त्यांना पाहवत नसावे म्हणून ते शक्य त्या परीने माणसाला सुखी करण्याचा प्रयत्न करीत. एखाद्या समारंभात सामील व्हावे तसे ते सुखसर्जनाच्या कार्यात सामील होत असत.

दुःखांनी त्यांना सोडले होते असेही नाही. पण स्वतःचे दुःखही त्यांना साहवत नसावे. पाहवतही नसावे. त्यामुळे ते स्वतःला सतत हसण्याच्या लाटांवर सोडून देत. मी त्यांना पहिल्यांदा हसता-हसवताना पाहिले त्यावेळीच मला त्यांच्या गुप्त दुःखाचा शोध लागला होता. एखाद्या खोल गुहेसारखे ते दुःख असावे. आपली खाजगी संपत्ती म्हणून त्यांनी ते खाते स्वतंत्रपणे जपले होते. या संपत्तीत त्यांनी क्वचितच कुणाला पार्टनरशिप दिली असेल. खरेतर हसणे हे खास दुःखितांसाठीच निघालेले महाओषध असावे. दुःखी माणसे क्षणाक्षणाला या औषधाच्या गोळ्या घेतात आणि त्या त्या क्षणाला जगण्यात परावर्तीत करून घेतात. हे ते एकटे असतात तेब्हाही करतात. गर्दीत असतात तेब्हाही करतात. या प्रक्रियेतून त्यांच्या रोशणाईला नवनवी पालवी फुटते.

अशाच मधुकरराव आकरे नावाच्या एका रोशणाईचा करंडा जळत होता त्यावेळी आपली भूज निखावून पडल्याप्रमाणे गोविंदराव वंजारी बोलत होते. कंठात एकेक ढग थोपवून धरीत बोलत होते. त्यावेळी या रोशणाईने माझ्यातूनही

आसवांचे पीक घेतले.

शेफालीचे लग्न मोठ्या थाटात आले. आनंदाचा दर्या उसळला होता. माझी नजर नकळत मधुकरराव इथे नाहीत या जाणिवेने हळवी झाली होती. त्याही प्रसंगात मी मधुकरराव नावाची ही रोशणाई शेफालीच्या ओळ्या नजरेत पाहिली. आशीर्वाद देऊन खाली उतरलो. डोळे ऐकत नव्हते. गोविंदरावजी पुढेच होते. त्यांचे हात हातात घेतले. ठगांच्या गर्दीतून एक जड वाक्य अडखाल्त आले.

“आज मधुकरराव हवे होते”

हे वाक्य अडखाल्त आले पण उरावरचा दगड तसाच होता.

कमला नेहरू महाविद्यालयात कुठल्यातरी कार्यक्रमात चिकना या मधुकररावांच्या गावाचा उल्लेख प्राचार्य सुहासिनीताईनी केला. तेव्हा ढग जमा झाले होते. अनावर होऊन बरसले होते ते. स्टाफरूममध्ये शेफालीच्या मनाचे सारे बांध फुटले होते. शेफालीच्या उत्कट अनाथपणाने जणू आकांत मांडला होता त्यावेळी. तिथे मराठीच्या प्राध्यायिका असलेल्या पुष्पलता मनोहर यांनी तिला सूप समजाविले.

घरी आल्यानंतर पुष्पलता मनोहर यांनी मला हे सांगितले त्यावेळीही प्राचार्य आकरे नावाच्या या रोशणाईने माझ्या नजरेवर आसवांचे दिवे लावले. हे दिवे मृत्यूच्या काळोखाला पराभूत करणाऱ्या एका रोशणाईने लावले होते.

◆◆◆

अण्णाजी उमाठे : एका शिक्षणसैनिकाचा अंत

सतरा जानेवारी २००४ रोजी अण्णाजी उमाठे यांनी या जगाचा शेबटचा निरोप घेतला. पूर्णतः निर्वातातून फुललेल्या एका शैक्षणिक कर्तृत्वाचा अंत झाला. अण्णाजी गेले तरी त्यांनी उभारलेला शैक्षणिक प्रपंच इथे कायमसाठी राहणार आहे. अनंत उपेक्षितांच्या आयुष्यात प्रकाशाची फुलवण करीत राहणार आहे. काही व्यक्तींच्या बाबतीतच हे घडते. ते जगाची रंगभूमी सोडून जातात पण या रंगभूमीवर त्यांनी सुरु केलेले प्रयोग अंतहीन असतात. त्यामुळे अशा माणसांचे जाणे 'जाणे' ठरत नाही तर मरणानंतरचे ते अंतहीन 'जगणे' ठरते. आता यापुढचे अण्णाजींचे जगणे त्यांनी जन्माला घातलेला शिक्षणपसारा जगणार आहे. एखाद्या सुगंधासारखा तो दरबळत राहणार आहे.

पंचवीस-तीस वर्षांपूर्वी कधीतरी अण्णाजींची भेट झाली होती. त्यांच्या महाविद्यालयात मराठीच्या मुलाखती छ्यायला गेलो होतो. काटोल हे त्यांचे जन्मगाव आहे हे तेव्हा कळले. काटोल हा माझा तालुका. काटोल ही माझ्या आयुष्यातली मर्मबंधातलीच डेव आहे. त्यामुळे त्यांच्याशी माझे छान जुळले. ते इतके जुळले की त्यांच्या मृत्यूपर्यंत हे जुळणे अधिकाधिक गडदच होत गेले.

अण्णाजींच्या वाट्याला जन्मापासूनच निसाऱ्यांची वाट आली. पण ही वाट त्यांनी जिदीने तुडवली. आई-बडिलांचे छत्र काळाने त्यांच्या लहानपणीच हिरावून घेतले आणि त्यांच्या गरिबीलाही अधिकच गरीब व्हावे लागले. गरिबी ही काय चीज असते हे प्रत्यक्ष गरिबीच्या आगीत जळून निघाल्याशिवाय नाही कळत! खूप वर्षे या भीषण गरिबीने सावलीप्रमाणे त्यांची सोबत केली. पण या सहप्रवासात गरिबी हरली. एका जिदीपुढे, बळवंत निर्धारापुढे गरिबीचा तोरा उतरला. कष्ट जिंकले. चिकाटी अजिंक्य ठरली. अण्णाजींनी संकटांवर मात केली.

त्यांनी काळाची दिशा बदलली. परिस्थितीचा आशय बदलला. 'एकच तारा समोर आणिक पायतळी अंगार'. असे अण्णाजींच्या आयुष्याचे चित्र आहे.

परिस्थितीचा अंगार तुडवीत अण्णाजींनी शिक्षण घेतले, लिप्टर कंपनीत नोकरी केली. 'डीएजीपीटी'त नोकरी केली. आर्बी, आमगाव, या ठिकाणी प्राध्यापकी केली. इतिहास ह्या त्यांच्या विषयात त्यांनी पीएच.डी.ही पदवीही मिळविली. ते डॉक्टर उमाठे झाले.

१९७० मध्ये त्यांनी संताजी महाविद्यालय उमे केले. सहकाऱ्यांशी मतभेद झाल्याने १९७४ साली आपले स्वतंत्र उमाठे आणि मोखारे महाविद्यालय सुरु केले. प्रारंभी फार छोट्या जागेत भरणाऱ्या या महाविद्यालयाने आता मोठ्या जागेवर आपला प्रपंच थाटलेला आहे. त्यांच्या शिक्षणसंस्थेत प्राथमिक, माध्यमिक, कनिष्ठ आणि वरिष्ठ महाविद्यालय, एम.सी.व्ही.सी. आणि मराठी या विषयाचे पदव्युत्तर वर्ग अशी शिक्षणसुविधा आहे.

अण्णाजींनी ही शिक्षणाची पाणपोई भामटी-परसोडी या भागात उभारली. हा इलाखा सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या वंचितांचा आणि उपेक्षितांचा आहे. शहर अनेक कारणामुळे अनेकांना जबळ करीत नाही. तेव्हा अशा वंचितांना उमाठे-मोखारे ही शैक्षणिक सोय वाटते. जयताळ्यापासून या भागातील गरीब मुले इथे येऊन आपला संबंध शिक्षणाशी आणि नव्या युगाशी जोडतात.

या शिक्षणसंस्थेतील एकूणच अध्यापक वर्ग एका निषेणे कार्य करतो. संस्थेला आपले कुटुंब मानतो, वंचित मनांमध्ये नव्या प्रेरणा पेटवितो. या विद्यार्थ्यांचे निकाल उत्तम असावे यासाठी हा अध्यापकवर्ग सारखा झटतो. याला कारण अण्णाजींची माया, येथील अध्यापिकांना अण्णाजी आपल्या मुली मानत, सर्वांना सन्मानाने वागवत, कष्ट करून घेत, एखादी संस्था कुटुंब झाली की विकास तिथे बस्तीला येतो, याचा प्रत्यय या संस्थेत येतो, या संस्थेतील सर्वच अध्यापकांनी अण्णाजींना बढिलांसारखे मानले यातच सर्व काही आले.

मध्यल्या काळात अपघाताने त्यांच्या पाठीचा कणा खोलवर दुखावला. अर्धांगवायूमुळेही आयुष्याला विपरितांनी छळले. पण याही काळात त्यांचे मन ताठ होते. संबंधितांवरचा जिब्हाळा कायम होता. त्यांच्या मायेच्या सावलीनेही संस्थेला कृतार्थ वाटे. आता अण्णाजी गेले. ही मायेची सावली आता आठवणीच्या घरात राह्यला आली. चौकट नसली तरी चित्र आहे. अण्णाजी नसले तरी त्यांच्या कर्तृत्वाचा सुंगंध असणार आहे. त्याला अंत नाही. अण्णाजींना अभिवादन करायचे ते या त्यांच्या सौजन्याच्या आणि कर्तृत्वाच्या रोशणाईसाठी!

◆◆◆

गोविंदराव वंजारी : मरणोत्तर जीवनाचे निर्माण

खूप लोक जीवनात काहीही करीत नाहीत. त्यामुळे जीवनात त्यांना केवळ 'मृत्यूचे निर्माण' करणेच सहजशक्य होते. 'मृत्यूचे निर्माण' करण्यासाठी कोणतेही कर्तृत्व करायची गरज नसते. निष्क्रिय असण्याचा पराक्रम ज्यांना करता येतो त्यांना प्रत्येक श्वासागणिक मरत राहण्याची संधी कोणीही नाकारू शकत नाही. या लेखाचे अधिनायक गोविंदराव वंजारी यांनी जीवनाचा पहाड खोदून आपल्या देवीप्यमान मरणोत्तर जीवनाची निर्मिती केली. खरे म्हणजे हे लोखंडाला पालवी आणून दाखविण्यासारखे किंवा वाञ्यावर सुगंधाचे भरतकाम करण्यासारखेच असते. पण काही लोकांनाच सागराच्या लाटांवर रांगोळ्या काढणे जमते. वावरात पीक घेणे सोपे आहे पण सोन्याचे पीक घेण्यासाठी शून्याशी झगडत वावरच निर्माण करावे लागणे सोपे नसते. पण ज्यांचे कष्ट जिहीला पेटतात त्यांनाच नवे आभाळ निर्माण करणारे पंख लाभतात. ज्यांच्या पायांची काट्यांना भीती वाटते त्यांच्याच पायांपुढे वाटा वाकडेपणा सोडून आपला जीव अंथरतात. असे काही कष्टांचे राजे असतात. अशा राजांपैकी एका राजाचे नाव गोविंदराव वंजारी असे आहे.

गोविंदराव वंजारी हा राजा माणूस राजबिंडा होता. तो सुंदर होता. हे सौदर्यही एखाद्या छान जमलेल्या शिल्पासारखे होते. हा देखणा माणूस गुलजार होता. दिलदार होता आणि बिनधास्त होता. हा दिलखुलास माणूस कमालीचा अघळपघळ होता. पण या अघळपघळपणालाही एक रेखीवपणाचे मोहक सूत्र होते. हा अघळपघळपणाही छान सुसंस्कृत होता. आयुष्यभर हा माणूस सदाफुलीसारखा फुलत होता आणि मोगन्यासारखा सुगंधत होता. हा सुगंध ज्यांच्या वाट्याला आला त्यांना गोविंदरावांच्या प्रेमात पडणे टाळता आले नाही.

गोविंदरावांच्या खूप भेटी झाल्या. खूप निमित्तांनी झाल्या. आम्ही खूपवा एकत्र भाषणे दिली. खूपदा कमला नेहरू महाविद्यालयाच्या आवारात सायंकाळी गप्पांच्या मैफली रंगल्या. गप्पांमध्ये साहित्य, राजकारण, समाजकारण, आपल्या समाजातील पिसाट धर्माधिपणा इत्यादी विषय असत. या चर्चामध्ये कमावलेल्या

प्रमाणभाषेपासून वन्हाळीपर्यंत भाषा मुक्तपणे झोके घेत फुलत राही. गोविंदरावांच्या इतक्या भेटी झाल्या पण प्रत्येक भेट मला नेहमीच नवी वाटली. श्रेष्ठ साहित्यकृती दर वाचनात आपल्या काळजाला नवनव्यानेच फुलवते तशी गोविंदरावांची प्रत्येक भेट असे. त्यामुळे त्यांची प्रत्येकच भेट मला पहिली भेट वाटत आली.

त्यांची शेवटची भेट नागेश चीथरीच्या बहुजन संघर्षच्या मायबोली विशेषांकाच्या प्रकाशनाच्या वेळी झाली. त्यांच्या हस्ते प्रकाशन होते. मी अध्यक्ष होतो. जगन वंजारी वक्ते होते. निवडणुकीचे वारे पेटू लागले होते. पण त्याही रणुमाळीतून वेळ काढून ते आले होते. बोलताना ते सहज बोलून गेले. 'जगन हा तुमचा लहान भाऊ फार छान बोलतो असे लोक मला म्हणतात. तेव्हा मी म्हणतो मग भाऊ कोणाचा आहे?' गोविंदरावांची ही शैली केवळच भाषाशैली नव्हे. ही त्यांची काळजाला मधाच्या मिठ्या मारणारी स्नेहशैली आहे. या कार्यक्रमात विचारमंचावर आम्ही जबळजबळच बसलो होतो. हलक्या आवाजात मी त्यांना एक गंमत सांगितली. 'दहावारा वर्षांपूर्वी बल्लारपूरला भव्य आंबेडकरी साहित्यसंमेलन झाले. मी अध्यक्ष होतो. एका परिसंवादाच्यावेळी संमेलनाचा अध्यक्ष म्हणून मीही विचारमंचावर होतो. जगन वंजारीही एक वक्ते होते. एका वक्त्याने शंकराचार्यांनी 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या' असे म्हटल्याचा उच्चार केला. त्यावेळी मी जगन वंजारीच्या कानात म्हटले, 'तुम्हाला शंकराचार्यांनी मिथ्या म्हटले. जगन मिथ्या म्हटले.' या माझ्या कोटीवर जगन वंजारी प्रथमच इतके खुलून हसले असावेत.' यावर गोविंदरावही त्यांच्या दिलखुलासपद्धतीने हसले आणि म्हणाले, 'डॉक्टर!' ते मला डॉक्टर म्हणत. 'जगन सत्य, शंकराचार्य मिथ्या' असे खरे तर पुढे आता लोकांनी म्हटले पाहिजे. आणि आता मीही त्यांच्या या कोटीकीशल्यावर तेवढीच दाद दिली.

गोविंदरावांचे बोलणे भरलेल्या मधाच्या पोळ्यासारखे असे. त्यांचे प्रत्येक वाक्य मग मधवाक्यच होऊन जाई. गमती करण्यासाठी अफाट वाचन आणि चिंतन लागते. बहुश्रुतपणाचा मोठा समुद्रच गोविंदरावांजवळ होता. याबाबतीत त्यांचे आपल्या आधीच्या आलापाची पुनरावृत्ती न करणाऱ्या पंडित जितेंद्र अभियेकीप्रमाणे होते. गोविंदराव असे दरवेळी नव्याने उगवत. नव्याने फुलत. मला या राजा माणसाचा मोह पडायचे हे कारण होते.

आपल्याला आवडलेल्या गोष्टीची अंतःकरणापासून मुक्त प्रशंसा करण्याला मनाचा असीम मोठेपणा लागतो. या मोठेपणाने गोविंदरावांचे एकूणच आयुष्य शिंगोशिंग भरले होते. रंग गोराभराळ होता. डोळ्यातून बुद्धिमत्तेचे आणि कर्तृत्वाचे तेज ओसंडत असे. त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात जसा कातीवपणा होता तसा पेहरावात आणि विचारातही होता. उंची फार नव्हती. मध्यम होती. पण हा कर्मयोगी माणूस निसगणि मोजून दिलेल्या उंचीत कधीच मावला नाही. त्यांच्या

प्रखर बुद्धिमत्तेची ताढमाड उंची त्यांच्या देहाच्या सीमांमध्ये कधीच थांबली नाही. कारण गोविंदराव म्हणजे त्यांनी स्वतःच निर्माण केलेल्या जिही पंखांची दौलतच होती. या पंखांसाठी त्यांनी स्वतःचे असे एक शैक्षणिक आकाश निर्माण केले. या शैक्षणिक आकाशात त्यांनी घेतलेले उड्डाणही फक्त गोविंदरावांनीच घ्यावे असे अनन्य उड्डाण आहे.

कोलंबस साहसी होता. त्याने सागराचा दिमाख उतरवत कुठेतरी अस्तित्वात असलेली अमेरिका शोधली. पण गोविंदरावांना शोधायची होती ती अमेरिका कुठे अस्तित्वातच नव्हती. ती अस्तित्वात असण्याचे कोणतेच कारण नव्हते. पण गोविंदरावांनी हातात काहीही नसताना शून्याला केवळ कथंच्या आणि जिहीच्या बळावर सर्जनशील केले आणि शून्याला सुन्न करणारे, त्यालाही अचंच्यात टाकणारे झानाचे महाऊर्जाधिर निर्माण केले. मिलमजुराच्या घरात जन्मलेला हा मुलगा, गरिबी त्याचे लचके तोडत होतीच. जीवन त्याला सारखे बाहेर संकटांमध्ये ढकलत होतेच. शिक्षण घेताना खूपदा कंपोझिंगसारखी छोटीमोठी कामे करावी लागली. असा हा गोविंदराव म्हणजे बालपणच नसलेला माणूस. त्यांच्या हरपलेल्या बालपणाची कहाणी म्हणजे बालमजुराचीच कहाणी होय. पण असे बालपण झाडपून टाकणाऱ्या परिस्थितीची मान लाजेने खाली जाईल असे जीवनाचे सीदर्यवैभव या शिल्पकाराने उभे केले. कमला नेहरु आणि संताजी ही दोन महाविद्यालये आता अभ्यासशाखांच्या असंख्य शाखापारंच्यांनी मोहोरून आली आहेत. ही महाविद्यालये आकाशाशी गोष्टी करीत गोविंदरावांच्याच खांद्यावर उभी आहेत. नागपुरातील उपेक्षित भागातील आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, विद्यार्थिनी आणि त्यांचे पालक अनंतकालपर्यंत आता गोविंदरावांना अभिवादन करतील. कृतज्ञमनाने त्यांचे स्मरण करतील.

गोविंदरावांच्या वाट्याला जीवन एखाद्या युद्धाप्रमाणे आले. या युद्धात गोविंदराव मोहून पडले नाहीत. पराभूत झाले नाहीत. संकटांना आणि अडचणींना त्यांनी घोड्यांप्रमाणे वापरले. त्यांनी सगळ्याच खंदकांवर मात केली. नकारांना त्यांनी होकार ब्हायला भाग पाडले.

गोविंदराव उत्तम मित्र होते. पुढल्या काळात त्यांनी राजकारणात आमदारकीपर्यंत झेप घेतली. साहित्यात एका परिवर्तनवादी साहित्याला छान आधार दिला. राजकारण असो की साहित्य असो, मुस्लिम प्रश्न असो की फॅसिझम असो, गांधीजी असोत की बाबासाहेब आंबेडकर असोत, जोतीराव फुले असोत की गाडगेबाबा असोत अशा कोणत्याही विषयांवर अत्यंत अभ्यासपूर्ण पद्धतीने अत्यंत जाणकारीने आणि अत्यंत रोचक-आकर्षक पद्धतीने गोविंदराव बोलत असत. खाजगी मैफलीत ते एक सुंदर शब्द वापरीत. ‘चकडूम’ हा तो

शब्द होय. त्यांचे खाजगीतले बोलणे ऐकून वा हजारोंच्या सभेतली भाषणे ऐकून माणसे 'चकडवूम' होऊन जात असत.

गोविंदराव तसे नास्तिक नव्हते. पण त्यांनी सत्यनारायणाच्या कथेला भट-भिक्षूकांची रोजगार हमी योजना म्हटले होते. सगळ्या असत्य गोष्ठीचा भरणा म्हणजे सत्यनारायणाची कथा असे त्यांनी म्हटले होते. पोथ्यापुराणातील पाखंडी गोष्ठीनी शतकानुशतके प्रचंड धुमाकूळ घातलेला आहे या निष्कर्षप्रित ते आले होते. धर्माध मुखंडांनी संत तुकारामाची हत्या केली असे ते ठणकावून सांगत असत. हे आपण सर्वांनीच नीट लक्षात ठेवण्याची गरज आहे. गोविंदराव हा राजामाणूस असा विज्ञानदृष्टीने आणि सारासार बुद्धीने विचार करणारा माणूस होता. हे विसरणे म्हणजे गोविंदरावांच्या ढोक्यातील वादळ विसरणे ठरेल. धर्मसंसदेची घोषणा करणारांना गोविंदरावांचा विरोध होता आणि समताधिष्ठीत समाजनिर्भिंती मान्य नसलेल्या धर्मकल्पनेलाही त्यांच्या भावविश्वात आणि विचारविश्वात स्थान नव्हते. साहित्याशीही त्यांचे कौटुंबिक नाते होते. अनेक साहित्यमंचांवरून त्यांनी आपली मते मांडली. समाज परिवर्तनवादी व्हावा, तो प्रस्थापितांच्या मानसिक, शारीरिक आणि बीद्रिक गुलामगिरींतून मुक्त व्हावा असे साहित्य बहुजनप्रतिभांनी जन्माला घालावे हे ते कळकळीने सांगत. ही गोविंदरावांची भूमिका फुले-आंबेडकरी क्रांतीसूत्रे पुढे नेणारीच भूमिका आहे.

गोविंदराव वंजारी या राजा माणसाचा अत्यंत प्रेरणादायी सहवास मला लाभला. खूप भेटी आल्या. काही भेटीमध्ये परस्परांची सुखदुःखे आम्ही जाणून घेतली. गोविंदराव हे मन एखाद्या वणव्यासारखे जळत होते. जिंदगी विश्रांतीच्या अटी घालत होती. पण विश्रांतीला गोविंदरावांनी शत्रूच मानले होते. विश्रांतीचे आग्रह बाजूला सारूप्य गोविंदरावांनी आपले दोन्ही पंख पसरले. खूप मोठे उद्धारण घेतले आणि त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्या सर्वावरच त्यांच्या मृत्यूची बातमी येऊन कोसळली. ही बातमी पराकोटीची अकस्मात होती. ती त्यामुळेच गांगरवून टाकणारी आणि सुन्न करणारी होती.

मला मृत्यूचा खूपदा राग येतो. कधी त्याचा भयंकर संताप येतो. मृत्यू साधी माणुसकीही पाळत नाही याबदलचा हा संताप असतो. काही संकेत, काही रिती असतेच की नाही? पण हे सर्वच धुडकावून लावून मृत्यू एखाद्या भित्र्या दरोडेखोरासारखा कथीकधी बेसावध हल्ला करतो. अशा मृत्यूचा मला एकावेळी रागही येतो आणि कीवही येते. सतरा ऑक्टोबर दोन हजार चार रोजी गोविंदराव वंजारी या राजा माणसाच्या मृत्यूची सुन्न करणारी वार्ता ऐकून मला मृत्यूचा रागही आला आणि कीवही आली.

राग यासाठी आला की गोविंदाराव नावाची अधिकच रंगत चाललेली एक सुसंस्कृत मैफल त्याने अकस्मातच बंद करून टाकली. आणि मृत्यूची कीब मला यासाठी आली की गोविंदाराव नावाच्या एका कष्ठांच्या डोंगरावर राजरोस आणि आमनेसामने हल्ला करणे आपल्याला जमणार नाही या खात्रीने मृत्यूने त्यांच्यावर ते अत्यंत बेसावध असताना अकस्मात हल्ला केला. हे असे करणाऱ्या मृत्यूने खरे म्हणजे स्वतःचा पराभवच मान्य केलेला आहे. एवढेच नव्हे तर त्याने स्वतःचा दुबळेपणा आणि बेझमानीही मान्य केली आहे. गोविंदारावांना असे गाफील खिंडीत गाठणाऱ्या मृत्यूचीच मला अतोनात कीब आली.

गोविंदारावांवर अशी झडप घालणारा मृत्यू हा आंधळाच होता. त्याने गोविंदारावांनी काय निर्माण करून ठेवले ते पाहिलेच नाही. हा मृत्यू बहिराही होता. गोविंदारावांच्या कर्तृत्वाचा मरणोत्तर जिंदगी निर्माण करणारा राग त्याने ऐकलाच नाही आणि या पद्धतीने गोविंदारावांवर हल्ला करणे संवेदनशील राहून मृत्यूला शक्यच झाले नसते म्हणून त्याने आपल्या संवेदनशीलतेचेही यावेळी विसर्जन केले होते. मृत्यूने यावेळी सभ्यतेशीही फारकतच घेतली होती. कारण सभ्यतेचे सर्व संकेत ग्रुगारून दिल्याशिवाय मृत्यूला असा अनयेक्षित दगाफटका करणे केवळच अशक्य होते. हृदय आणि मेंदू या मानवी शरीरातील दोन मुख्य राजधान्या होत. स्वतंत्रपणे एका राजधानीवर वा संयुक्तपणे दोन्ही राजधान्यांवर गणिमी पद्धतीने असा निर्णायिक हल्ला करणे ही बाब मानवी जीवनातल्या कोणत्याही युद्धशास्त्रात बसत नाही.

आजवर अनेकांच्या मृत्यूच्या बातम्या ऐकल्या. पण गोविंदारावांच्या मृत्यूची बातमी फारच निर्दयपणे येऊन आवळली. भाव-संवेदना आणि विचारांची घडीच पार विस्कदून गेली. नवे उद्भाण दाढून आलेले पंखच विजेच्या करवतीने अचानक कापले जावेत तसे झाले. म्हणूनच गोविंदारावांच्या मृत्यूची बातमी मान्य करता येणेही आणि सहन करता येणेही कठीणच होते. गांगरून जाणे म्हणजे काय ते गोविंदारावांच्या मृत्यूच्या बातमीने मला कळले. सॉक्रेटिसावर मृत्यूने हेमलॉक या नावाने हल्ला केला होता. पण मृत्यूची सगळी योजनाच इथे फसली होती. आपल्या मर्यादा त्याला इथे अतोनातच कळल्या होत्या. तरी त्याच्या चाहत्यांची अवस्था जखामी मनाने गावोगाव भटकणाऱ्या अस्वस्थ प्लेटोसारखी झाली होती. गोविंदारावांच्या मृत्यूने त्यांच्यावर प्रेम करणारांचीही अवस्था प्लेटोसारखीच झाली असली तरी आपल्या मरणोत्तर जीवनाचे निर्माण करून मृत्यूला पराभूत करणाऱ्या गोविंदाराबांबदल याहीवेळी आदरच वाटत राहिला. या आदरानेच गोविंदारावांना बाहिलेली ही आदरांजली!

◆◆◆

आंबेडकरवादी कवितेला विद्रोहाचे जडवादी तत्त्वज्ञान देणारे महाराष्ट्राचे मान्यवर विचारकवी, सूर्यकुलातील इहवादी वैचारिक निबंधकार, लालित्याची कारंजी फुलविणारे प्रवासवर्णनकार, ललित निबंधकार, विचारपत्रांचे दालन उघडून देणारे पत्रलेखक, कांदंबरीकार आणि आंबेडकरवादी सौंदर्यशास्त्राचा आग्रह धरणारे बुद्धिवादी साहित्यमीमांसक म्हणून डॉ.यशवंत मनोहर यांची कामगिरी महाराष्ट्रात सुपरिचित आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदुकरण करण्याचा विधातक प्रयत्न करणाऱ्या दलितांमधील समरसतावाद्यांवर कडाडून हल्ला घडविणारे, बुद्धाच्या आणि डॉ.आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाची क्रांतीदिशा धोक्यात येऊ नये यासाठी प्रज्ञा पणाला लावून लेखन करणारे तेजस्वी साहित्यिक म्हणून डॉ. मनोहर आज आघाडीवर आहेत.

‘सातवा कृतू अश्रुंचा’, ‘महाकाव्यातील आपले नायक : शंखूक, कर्ण, एकलव्य’ इ. पुस्तकांमधून डॉ. यशवंत मनोहर यांचे ललित निबंध आलेले आहेत. ‘वणव्यात हसलेली फुले’ या पुस्तकातून जीवनाचे, जीवनातील मूलगामी नात्यांचे अत्यंत मार्मिक चिंतन साकार होत आहे. अंतर्मुख करणारे काही मृत्यूलेखही या पुस्तकात आहेत. या पुस्तकात नानाविध पातळ्यांवरून रंगलेला भाषेचा खेल वाचकाला मोहिनी घालील. मनोहरांच्या शैलीच्या आणखी काही नव्या चंद्रकलांचा प्रत्यय येथे येईल.